

Дніпровський національний
університет ім. Олеся Гончара

Центр соціально-політичних
досліджень

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2018 ТОМ 21 № 6

Видається з вересня 1998 року

12 разів на рік

Дніпро

Видавництво «Грані»

2018

ГРАНІ

Науково-теоретичний альманах

Том 21 № 6 2018

Засновники:
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
Центр соціально-політичних
досліджень

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказу Міністерства
освіти і науки України від 21.12.2015
№ 1328 журналу надано статус фахового
видання з історичних, філософських,
політичних та соціологічних наук.

Друкується за рішенням Вченої
ради Дніпровського національного
університету імені Олеся Гончара
(протокол № 14 від 26.06.18).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
eLibrary
Ulrichs web

Видавець:
Видавництво «Грані»
Україна, 49000, Дніпро
вул. Святослава Хороброго, 25, оф.21
+38(056)744-42-39
graniidp@gmail.com
www.grani.org.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Передплатний індекс – 41703

Відповідальність за достовірність
фактів, цитат, власних імен,
географічних назв, підприємств,
організацій, установ та ін. інформації
несуть автори статей.
Висловлені у цих статтях думки можуть
не збігатися з точкою зору редакційної
колегії і не покладають на неї
ніяких зобов'язань.
Передруки і переклади дозволяються
лише за згодою автора та редакції.

© «Грані» 2018

Редакція

Головний редактор: Квітка С.А.
Заступники головного редактора: Іванова С.А.,
Колесников К.М., Кривошеїн В.В., Шевцов С.В.,
Шляхов О.Б.
Випусковий редактор: Лиман Д.С.
Коректор української та російської мов: Дереребра А.В.
Коректор англійської мови: Комлева Ю.В.

Редакційна колегія

Іваненко В.В.	д.і.н., проф., акад. Укр. академії іст. наук (Україна)
Аяган Б.Г.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Бачинський Я.	д. юр. н. (США)
Венгер Н.В.	д.і.н., проф. (Україна)
Висоцький О.Ю.	д.п.н., проф. (Україна)
Вятр Єжі	д.п.н., проф. (Польща)
Гао Тяньмін	д. екон. н., доц. (КНР)
Городяненко В.Г.	д.і.н., проф. (Україна)
Ісетті Дж.	д. філос., МВА (Італія)
Жук С.І.	д.і.н., проф. (США)
Катаєв С.Л.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Квітка С.А.	к.філос.н., доц. (Україна)
Кирилюк Ф.М.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)
Кривошеїн В.В.	д.п.н., проф. (Україна)
Лісеєнко О.В.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Лобанова А.С.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Лобода Ю.О.	к.філос.н., доц. (США)
Нікілев О.Ф.	д.і.н., проф. (Україна)
Ніколенко В.В.	д. соціол. н., доц. (Україна)
Окороков В.Б.	д.філос.н., проф. (Україна)
Побочий І.А.	д.п.н., проф. (Україна)
Пронякін В.І.	д.філос.н., проф. (Україна)
Робертс Кен	д.соціол.н., проф. (Великобританія)
Світленко С.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Святець Ю.А.	д.і.н., проф. (Україна)
Сидиков Е.Б.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Суїменко Є.І.	д.філос.н., проф. (Україна)
Схюрман Паул	д.філос.н. (Нідерланди)
Третяк О.А.	д.п.н., проф. (Україна)
Токовенко О.С.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)
Тупиця О.Л.	д.п.н., проф. (Україна)
Хейнемаа Сара	д.філос.н., проф. (Фінляндія)
Хижняк Л.М.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Хміль В.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шабанова Ю.О.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шевцов С.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шляхов О.Б.	д.і.н., проф. (Україна)
Щудло С.А.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Юрченко С.В.	д.п.н., проф. (Україна)

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.A.

Deputy Chief Editor: Ivanova S.A., Kolesnikov K.M.,
Krivoshein V.V., Shevtsov S.V., Shlyakhov O.B.

Production Editor: Lyman D.S.

Corrector of Ukrainian and Russian languages: Derebera A.V.

Corrector of English language: Komleva Y.V.

Editorial board

Ivanenko V.V.

Full Prof. Dr., academician of the
ukrainian academy of historical
sciences (Ukraine)Ayahan B.H.
Bachynskiy Ya.Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
J. D. (USA)

Wenger N.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Vysotsky O.Yu.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Vyatr Ezhi

Full Prof. Dr. (Poland)

Gao Tianming

Assoc. Prof. Dr. (PRC)

Gorodyanenko V.G.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Isetti G.

PhD., MBA, Senior Researcher (Italy)

Zhuk S.I.

Full Prof. Dr. (USA)

Kataev S.L.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Kvitka S.A.

Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)

Kyrylyuk F.M.

Full Prof. Dr., academician of the
ukrainian academy of political science
(Ukraine)

Kryvoshein V.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Liseyenko O.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Lobanova A.S.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Loboda Y.O.

Assoc. Prof. Dr. (USA)

Okorokov V.B.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Nikilev A.F.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Nikolenko V.V.

Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)

Pobochyj I.A.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Pronyakin V.I.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Roberts Ken

Full Prof. Dr. (United Kingdom)

Svitlenko S.I.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Svyatets' Yu.A.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Sydykov E.B.

Full Prof. Dr. (Kazakhstan)

Suimenko E.I.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Schuurman Paul

Full Prof. Dr. (Netherlands)

Tretyak O.A.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Tokovenko O.S.

Full Prof. Dr., academician of the
ukrainian academy of political science
(Ukraine)

Tupytsya O.L.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Heinamaa Sara

Full Prof. Dr. (Finland)

Khyzhnyak L.M.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Hmil' V.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Shevtsov S.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Shlyakhov O.B.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Shchudlo S.A.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Yurchenko S.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Зміст

Історія

С. 5

Поляков М. В., Савчук В. С., Світленко С. І.
У витоків Дніпровського національного університету
імені Олеся Гончара

С. 13

Вітенко З. Р.
Міжнародна епістолярія українських профспілок
(1920-х – 1930-х рр. XX ст.)

С. 21

Слісаренко О. М.
Україна в роки Північної війни в донесеннях
англійського посла Чарльза Вітворта

С. 28

Пижик А. М.
Втілення в радянському художньому кіно образів
«ворога» та «героя» періоду Української революції
1917-1921 рр.

Філософія

С. 39

Аксьонова В. І.
Філософія соціокультурних значень в інформаційній
системі вчора та сьогодні

С. 46

Салій А. В.
Філософія та література: шлях до діалогу

Соціологія

С. 51

Дідик Л. А.
Просторова диспозиція агентів комунікації в
соціальних мережах

Політологія

С. 59

Ковальов А. В.
Проблеми деліберативних практик у Європейському
Союзі за Джеймсом Фішкінім

С. 66

Коцан Р. І.
Розвиток теоретичних засад дослідження
державних кордонів

Contents

History

P. 5

Poliakov M. V., Savchuk V. S., Svitlenko S. I.
The origins of the Oles Honchar Dnipro National
University

P. 13

Vitenko Z. R.
International epistolary of Ukrainian trade unions
(1920 – 1930 years of the XX century)

P. 21

Slisarenko O. M.
Ukraine during the years of the Northern War in the
reports of British Ambassador Charles Wittworth

P. 28

Pyzhyk A. M.
Visualization of the image of «enemies» and «heroes»
from the period of the Ukrainian Revolution of 1917–
1921 in Soviet narrative films

Philosophy

P. 39

Aksyonova V. I.
Philosophy of sociocultural meanings in the
information system yesterday and today

P. 46

Salii A. V.
Philosophy and Literature: the way towards the
dialogue

Sociology

P. 51

Didyk L. A.
Spatial disposition of agents of communication in
social networks

Political science

P. 59

Kovalov A. V.
Problems of deliberative practices in the European
Union by James Fishkin

P. 66

Kotsan R. I.
Development of theoretical principles of state borders
research

У витоків Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

М. В. Поляков, В. С. Савчук, С. І. Світленко

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті відтворено процес створення Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара. Показано, що поштовхом до втілення ідеї університетської освіти у Катеринославі стала спроба створити Вищі жіночі курси, які відкривалися як приватні й самостійні у складі двох факультетів – фізико-математичного (з природничо-історичним та математичним відділеннями) та медичного, тобто фактично з тими факультетами, які передбачались у проекті відкриття університету. Акцентовано увагу на тому, що в 1915 р. Міська Дума, незалежно від процесу створення ВЖК, ініціювала питання про відкриття у Катеринославі університету. При цьому обговорювалося два шляхи. Перший передбачав переведення до Катеринослава або Варшавського, або Юр'ївського університету, які тоді потрапили в зону воєнних дій, а другий – створення Катеринославського університету на власній основі. Йдеться про те, що напередодні революційних подій 1917 р. у Катеринославі сформувалась певна система вищої освіти. У місті діяли Катеринославський гірничий інститут, Катеринославський вчительський інститут, Катеринославські вищі жіночі курси, що працювали за університетськими програмами, Єврейський політехнічний інститут, Вищі педагогічні курси. Пророблялися шляхи створення Інституту інженерів транспорту. Все це складало потужний базис для подальшого розвитку системи вищої освіти у Катеринославі. Прикметно, що ані політичні бурі, ані соціальні потрясіння цієї історичної доби не могли вплинути на прагнення організувати в Катеринославі університет. Із приходом до влади гетьмана П. Скоропадського у квітні 1918 р. й створенням у Києві комісії з вищих навчальних закладів під головуванням акад. В. І. Вернадського вирішальну роль у заснуванні самостійного класичного університету в Катеринославі відіграло місцеве самоврядування за підтримки громадськості. Зроблено висновок, що Дніпровський (у 1918 р. – Катеринославський) університет має офіційну дату статутного затвердження своєї діяльності як самостійного закладу вищої освіти 20 серпня 1918 р. Катеринославський класичний університетський заклад виник як результат спільної діяльності місцевого самоврядування та громадськості міста, за сприяння уряду Української Держави гетьмана П. Скоропадського.

Ключові слова: університетська освіта; Вищі жіночі курси; професори; громадськість; міське і земське самоврядування; Катеринославський університет

The origins of the Oles Honchar Dnipro National University

M. V. Poliakov, V. S. Savchuk, S. I. Svitlenko, Oles Honchar Dnipro National University

The article recreates the process of establishing the Oles Gonchar Dnipro National University. It was shown that the impetus for the idea of university education in Katerynoslav was an attempt to create Higher Women's Courses that opened up as private and independent, consisting of two faculties – physical and mathematical (with natural-historical and mathematical branches) and medical, that is, in fact, consisting of faculties, which were envisaged in the project of the university's opening. Attention is drawn to the fact that in 1915 the City Duma, regardless of the process of creation of the HWC, initiated the issue of the opening of a university in Yekaterinoslav. This discussed two ways. The first provided for the transfer to Yekaterinoslav or Warsaw or Yuryev University, which then fell into the zone of hostilities, and the second - the creation of Yekaterinoslav University on its own. The fact is that on the eve of the revolutionary events of 1917 in Yekaterinoslav a certain system of higher education was formed. The city was operated by Yekaterinoslav Mining Institute, Yekaterinoslav Teachers' Institute, Katerynoslav High School Women's Studies courses, University of Yekaterinburg, Jewish Polytechnic Institute, Higher Pedagogical Courses. Ways of creating the Institute of Transport Engineers were worked out. All this formed a powerful basis for the further development of the higher education system in Ekaterinoslav. It is noteworthy that neither the political storms nor the social upheavals of this historical period could affect the desire to organize a university in Yekaterinoslav. With the advent of hetman P. Skoropadsky in April 1918 and the creation of a commission in higher education in Kyiv under the chairmanship of academicians V. I. Vernadsky's decisive role in establishing an independent classical university in Ekaterinoslav played by local self-government with the support of the public. It is concluded that the University of Dnipro (in 1918 – Katerinoslavsky) has an official date of statutory approval of its activities as an independent institution of higher education. On August 20, 1918, the Ekaterinoslavsky classical university institution arose as a result of the joint activity of local self-government and the public of the city, with the assistance of the Government of the Ukrainian The states of Hetman P. Skoropadsky.

Keywords: University education; Higher Women's Courses; professors; public; city and zemstvo self-government; Katerynoslav University

У истоков Днепровского национального университета имени Олеса Гончара

М. В. Поляков, В. С. Савчук, С. И. Свитленко

Днепровский национальный университет имени Олеса Гончара

В статье воссоздан процесс создания Днепровского национального университета имени Олеса Гончара. Показано, что толчком к воплощению идеи университетского образования в Екатеринославе стала попытка создать Высшие женские курсы, которые открывались как частные и самостоятельные в составе двух факультетов – физико-математического (из естественно-исторического и математическим отделениями) и медицинского, то есть фактически с теми факультетами, которые предусматривались в проекте открытия университета. Акцентировано внимание на том, что в 1915 г. Городская Дума, независимо от процесса создания ВЖК, инициировала вопрос об открытии в Екатеринославе университета. При этом обсуждалось два пути. Первый предусматривал перевод в Екатеринослав или Варшавского, или Юрьевского университета, которые тогда попали в зону военных действий, а второй – создание Екатеринославского университета на собственной основе. Речь идет о том, что накануне революционных событий 1917 г. в Екатеринославе сформировалась определенная система высшего образования. В городе действовали Екатеринославский горный институт, Екатеринославский учительский институт, Екатеринославские высшие женские курсы, работавшие по университетским программам, Еврейский политехнический институт, Высшие педагогические курсы. Прорабатывались пути создания Института инженеров транспорта. Все это создавало мощный базис для дальнейшего развития системы высшего образования в Екатеринославе. Примечательно, что ни политические бури, ни социальные потрясения этой исторической эпохи не могли повлиять на стремление организовать в Екатеринославе университет. С приходом к власти гетмана П. Скоропадского в апреле 1918 г. и созданием в Киеве комиссии по высшим учебным заведениям под председательством акад. В. И. Вернадского решающую роль в создании самостоятельного классического университета в Екатеринославе сыграло местное самоуправление при поддержке общественности. Сделан вывод, что Днепровский (в 1918 г. – Екатеринославский) университет имеет официальную дату утверждения устава своей деятельности как самостоятельного учреждения высшего образования 20 августа 1918 г. Екатеринославский классический университет возник как результат совместной деятельности местного самоуправления и общественности города, при содействии правительства Украинской державы гетмана П. Скоропадского.

Ключевые слова: университетское образование; Высшие женские курсы; профессора; общественность; городское и земское самоуправление; Екатеринославский университет

Постановка проблеми.

Фундаментом вищої освіти протягом багатьох століть виступала і виступає класична університетська освіта, значення якої для формування культурно-освітнього та наукового потенціалу суспільства важко переоцінити. Класичний університет як соціальний феномен світової культури завжди був у колі дослідницьких інтересів багатьох авторів, у тому числі й даної статті [9; 10]. Одним із важливих дослідницьких питань в історії університетської освіти будь-якої країни є виникнення її університетської системи та започаткування діяльності університетів у різні історичні періоди, що має свої особливості. Зазначене стосується й історії створення Дніпровського національного університету, яка розглядалася у різних виданнях і мала певні відмінності у трактуванні перебігу цього процесу [1; 3; 9; 10; 11; 13-15].

Мета даної статті – висвітлення ключових моментів процесу створення Дніпровського національного університету імені Олеса Гончара, спроба, спираючись на достовірну джерельну базу, відтворити процес започаткування діяльності класичного університету у Дніпрі (Катеринославі) як

процес, у ході якого виявилися кращі риси державної, громадської та самоврядної ініціативи.

Виклад основного матеріалу.

Історія створення Катеринославського університету починається з відомої спроби його заснування у Катеринославі у 1784 р. за відповідним наказом Катерини II від 4 вересня 1784 р., в якому зазначалося: «Изыскивая все средства к просвещению народному служащие, повелеваем в губернском городе Екатеринославском Наместничества основать Университет, в котором не только науки, но и художества преподаваемы быть должны, как для верных наших подданных, так и для соседственных нам; наипаче же для единоверных наших» [7]. За планом у місті вирішено створити «великолепный университет с хирургическим училищем при нем». Планувалося відкрити музичну й художню академію. До викладання були запрошені досить відомі професори, як вітчизняні, так і закордонні. Зокрема, історіограф Гюен, професор землеробства Василь Прокопович, вчений-агроном професор Михайло Ліванов, майстер живопису Василь Неретін, придворний капельмейстер із Санкт-Петербурга, друг Моцарта Джузеппе Сарті (на посаду директора академії).

Вдалося навіть створити спеціальну університетську комісію для забудови з видом на Дніпро. Для цього задуму були виділені значні матеріальні кошти. Але після смерті князя Г. Потьомкіна та приходу до влади Павла I Катеринославське намісництво було ліквідоване, будівництво припинилося і далі вже не поновлювалося. Після 1791 р. питання про створення Катеринославського університету було швидко зняте з порядку денного, всі заходи з цього напрямку згорнуті, а кошти на створення університету та інших науково-педагогічних установ витрачено на різні інші потреби.

Отже, першому проекту створення університету у Катеринославі не судилося здійснитися. Відтоді пройшло понад століття, а російський імперський режим так і не спромігся на відкриття університету в Катеринославі. Але це зовсім не означало, що у місті на Дніпрі прагнення до створення університету згасло. Довгі роки думка ця хоча і ледве жевріла, але ніколи не згасала. Вона постійно жила у серцях катеринославської громадськості, знаходила своє відбиття у засобах масової інформації. Зокрема, у визначені міською владою роковини століття міста, одна з газет звернулася до жителів міста із закликом: «Мы не должны забывать... духа нравственного совершенствования и знания... Кто знай, успеи Потемкин выполнит свою благородную миссию – наш родной Екатеринослав с печальным для него поворотом колеса фортуны, быть может, и не был бы сразу так жестоко забыт. Университет заменил бы ему энергию его основателя и вывел бы его тогда на блестящую дорогу всесторонней и общепользительной деятельности» [2, с. 132]. Однак здійснити цю мрію тривалий час було неможливо. За півтора століття в Російській імперії виникло 11 університетів, причому на території Наддніпрянської України лише три – у Харкові, Києві та Одесі.

Проте потреби часу брали своє. Університетська освіта була потрібна місту, яке стало центром промислово-торгівельного й духовно-культурного розвитку краю. Поштовхом до втілення ідеї університетської освіти у Катеринославі стала спроба створити Вищі жіночі курси. 12 травня 1913 р. відбулися збори ініціативної групи професорів і викладачів Катеринославського гірничого інституту, до яких приєдналися і представники самоврядування (голова губернської земської управи, міський голова), інші професори, представники руху за жіночу освіту, підприємці. Професори Гірничого інституту посилили увагу органів місцевого самоврядування до проблеми відкриття університету в Катеринославі й відігра-

ли за власною ініціативою свою роль у створенні проекту статуту ВЖК та їх навчальних планів, забезпечили частину викладацьких кадрів цього закладу, який відкрився у 1916 р. у складі двох факультетів – фізико-математичного і медичного, що працювали за університетськими програмами.

Курси відкривалися як приватні й самостійні, засновниками яких виступали дружина відомого катеринославського інженера О. В. Тихонова та промисловець М. С. Копилов. Надалі вони були переведені у підпорядкування такої громадської організації, як «Товариство сприяння вищій жіночій освіті» для того, щоб набути статусу громадських, що був вищим для установ вищої освіти за статус приватних курсів. Вищі жіночі курси планувалися і стали самостійним навчальним закладом після їх затвердження у Петрограді. Дозвіл на відкриття ВЖК був отриманий у середині липня 1916 р.

У 1914 р. розпочалася Перша світова війна, яка привнесла елементи нової тактики у справу боротьби за відкриття закладів вищої освіти у Катеринославі, зокрема й університету. Саме в цей час великого значення набуває діяльність нового «гравця» у боротьбі за відкриття університету в Катеринославі, а саме – міського самоврядування. У 1915 р. Міська Дума, незалежно від процесу створення ВЖК, ініціювала питання про відкриття у Катеринославі університету. При цьому обговорювалося два шляхи. Перший передбачав переведення до Катеринослава або Варшавського, або Юр'ївського університету, які тоді потрапили в зону воєнних дій, а другий – створення Катеринославського університету на власній основі.

На офіційному рівні ці два підходи були закладені в постановах Міської Думи 7 серпня 1915 р. Того дня Катеринославська Міська Дума одногласно ухвалила: «... 1) возбуждает перед Правительством ходатайство об учреждении в г. Екатеринославе университета в полном его объеме; 2) отвести для потребностей университета необходимый участок городской земли; 3) просит Екатеринуславскую Губернскую Земскую Управу о поддержании ходатайства Городского Управления и внести об этом доклад в очередное Губернское Земское Собрание; 4) уполномочить гласных Городской Думы... лично ходатайствовать перед Правительством об удовлетворении этого ходатайства и лично обратиться к почетным гражданам г. Екатеринослава... и депутатам от Екатеринославской губернии с просьбой оказать содействие...» [6, с. 5]. Водночас, враховуючи можливість відмови у відкритті нового університету, на додаток до зазначеної постанови Дума прий-

няла одноголосно ще одне рішення: «Ходатайствовать перед Правительством о переводе в г. Екатеринослав какого-нибудь из эвакуированных университетов или политехнических институтов, расположенных на театре военных действий» [6, с. 5].

Як відомо, у 1915 р. вирішити позитивно питання про переведення Варшавського університету до Катеринослава у Петербурзі не вдалося. Варшавський університет було переведено до Ростова.

13 жовтня 1915 р. Міська Управа надала Міській Думі детальний звіт про свої спроби добитися переведення Варшавського університету до Катеринослава. Особливу увагу у звіті було звернуто на те, що Катеринослав узагалі не розглядається в майбутніх планах уряду як університетське місто. Це викликало бурхливу реакцію, й у виступах представників громадськості була висловлена думка, що «... общественная жизнь не может быть заключена в определенные рамки и Дума должна на этом настаивать и просить Екатеринославское Губернское Земское Собрание обратить внимание, что такое предположение... вредно не только для города, но также и для Государства» [8]. Вже на цьому засіданні Дума одноголосно прийняла рішення: «... 3) Поручить Городской Управе продолжать ходатайствовать перед соответственными Министерствами о переводе в г. Екатеринослав университета или политехникума, или об открытии одного из них вновь; 4) Представить Правительству, что исключение города Екатеринослава из числа городов, в которых еще не наступило время открытия высших учебных заведений, приносит громадный вред не только городу Екатеринославу, но и вообще государству» [8].

Тоді ж Міська Дума вирішила об'єднати свої зусилля разом із земством. Як наслідок, на черговій сесії губернських земських зборів, що відбулася наприкінці 1915 р., рішення міської думи було підтримане. Але змінилася тактика дій. Місто вирішило розглянути питання про переведення до Катеринослава іншого університету, який ще не був евакуйований до Росії, хоча і потрапляв на поле бойових дій, а саме – Юр'ївського університету (нині Тартуського). Останній попередньо передбачалося евакуювати в одне з трьох міст – Уфу, Перм або Катеринбург.

Взимку 1915/1916 р. Міська Дума надіслала до Ради Юр'ївського університету запрошення ознайомитися з умовами, які будуть надані університету в разі його переїзду до Катеринослава. 18 лютого 1916 р. до Катеринослава прибули делегати Юр'ївського університету – професори

В. П. Курчинський та А. Г. Люткевич. А вже 19 лютого 1916 р. міська Дума порушила клопотання про переведення до Катеринослава Юр'ївського університету. На засіданні ради університету В. П. Курчинський та А. Г. Люткевич дали високу оцінку матеріальній базі, що пропонувалася для розміщення університету в Катеринославі.

Професор Ф. В. Тарановський (надалі один із засновників юридичного факультету Катеринославського університету, його перший декан та один із перших дванадцяти академіків ВУАН) виступив на цій раді з великою промовою «По вопросу эвакуации Юрьевского университета», в якій заявив: «Екатеринослав предлагает нам прекрасные, можно сказать, блестящие условия. Не подлежит также сомнению, что с точки зрения заведения нового очага высшего образования на месте эвакуации Юрьевского университета и при содействии личного его состава у Екатеринослава все преимущества перед Пермью... Екатеринослав вырос в условиях кипучей деятельности южного района, и ему предстоит блестящее будущее. Этот город может и должен иметь свой университет» [12, с. 5-6]. Крім того, Ф. В. Тарановський звернув увагу на те, що запрошення від Катеринослава «совершенно чуждо вмешательства и давления со стороны отдельных лиц, хотя бы и почетных граждан города. В нем отсутствует элемент частного предприятия, и имеется обращение к нам со стороны общественных учреждений... Нам предлагают широкое и радужное гостеприимство без всяких оговорок и не связывают нас при этом обещаниями, рассчитанными на десять лет» [12, с. 5-6].

Після цього візиту Міська Дума направила до Петрограда нову депутацію у складі члена міської управи К. І. Макаренка та гласного О. Є. Іванова з клопотанням про переведення Юр'ївського університету. Вона також опікувалася звільненням приміщень, зайнятих військовим відомством, щоб розмістити в них університет. Але делегати повернулися 5 березня 1916 р. з не дуже втішними результатами. За їхньою заявою міністр народної освіти не вніс ясності у справі евакуації Юр'ївського університету, але запропонував порушити від міста клопотання про відкриття медичного факультету і пообіцяв, що за відповідних матеріальних витрат міста таке клопотання буде задоволено.

У відповідь Міська Дума на своєму засіданні ухвалила постанову про клопотання щодо відкриття у Катеринославі не тільки політехнікуму й медичного факультету, але й природничого факультету, щоб указані підрозділи стали основою майбутнього університету. Міське самоуправління

ня і губернське земство об'єднали свої зусилля і зобов'язувалися збудувати й обладнати будинки з тим, щоб за рахунок казни здійснювалось лише їх утримання. Дума прийняла також рішення про щорічне асигнування 1,5 мільйони крб, а також про звернення до губернського земства з проханням виділити таку ж суму.

Отже, міське самоврядування, не відкидаючи можливості переведення університету до Катеринослава, почало новий етап боротьби за університетську освіту на Надніпрянщині. Тепер основним напрямом діяльності розглядалося створення нового університету, хоча й варіант переїзду якогось з університетів або інститутів не відкидався. Тому міська дума після ухвалення зазначених вище рішень вже спокійно поставилася до офіційного повідомлення міністра народної освіти про те, що Катеринослав не може бути місцем евакуації Юр'ївського університету.

Розробляючи план відкриття нового університету, Міська Дума 20 квітня 1916 р. порушує, відповідно до своєї постанови від 18 березня 1916 р., клопотання перед Катеринославським губернатором про відкриття у Катеринославі медичного і природничого факультетів університету та політехнічного інституту. 30 квітня 1916 р. губернатор звернувся з листом до Міністерства народної освіти, в якому висловив свою підтримку клопотанню Міської Управи. Подібний лист підтримки був направлений губернатором і до міністра торгівлі й промисловості.

Паралельно громадськість Катеринослава продовжувала опікуватися проблемою відкриття ВЖК. Відповідна справа вже досить довго без будь-якого руху знаходилася у Петербурзі. Поштовх цій справі дали зміни у керівництві Міністерством народної освіти. З 9 (22) січня 1915 р. почав виконувати обов'язки міністра ліберальніше налаштований П. М. Ігнат'єв, статус якого підвищився до міністра у травні 1915 р. Його призначення викликало нові сподівання катеринославців. Про це свідчить, зокрема, лист Л. Л. Іванова до В. І. Вернадського від 7 грудня 1914 р., в якому йшлося: «Двинули мы также опять дело и о наших частных Высших Женских курсах. Надеемся, что при Игнатьеве дело пойдет. Сейчас получил письмо от нашего депутата Александрова с обещанием поддержки» [4, арк. 41].

У 1916 р. нарешті відбулась подія, яка надалі суттєво вплинула на ідею створення університету. Це довгоочікуване і певною мірою несподіване рішення уряду про відкриття у Катеринославі Вищих жіночих курсів у складі двох факультетів – фізико-математичного (з природничо-історич-

ним та математичним відділеннями) та медичного, тобто фактично з тими факультетами, які передбачались у проекті відкриття університету. Медичний факультет у зв'язку з воєнними діями мусив забезпечувати потреби армії. Причому обумовлювалось, що викладання буде здійснюватися за університетськими програмами.

У перший рік існування ВЖК більшість викладачів цього закладу складала професори й викладачі Катеринославського гірничого інституту та Харківського університету. Надалі, починаючи з 1917 р., у зв'язку з політичними подіями в країні та поступовим зростанням у суспільстві думки про створення на базі ВЖК власного університету кількість професорів з інших університетських міст, зокрема Харкова, Москви, Юрьєва, почала досить стрімко збільшуватися.

Зауважимо, що неправильно, на наш погляд, є думка деяких дослідників, що в цей момент громадськість і місто вже мали думку про створення університету на базі КВЖК. Документи свідчать, що проблема відкриття університету залишалася на порядку денному Думи, яка з літа 1916 р. по осінь 1917 р. все ще намагалася здійснити спробу створення університету окремо від КВЖК.

Показовим є те, що, коли у 1916 р. Вищі жіночі курси почали діяти, діячі місцевого самоврядування будували плани відкриття класичного університету окремо від ВЖК. Про це свідчить і той факт, що до проекту кошторису Катеринослава на 1917 р. Міська Дума включила пункт про створення фонду на побудову корпусів університету.

Напередодні революційних подій 1917 р. у Катеринославі сформувалась певна система вищої освіти. У місті діяли Катеринославський гірничий інститут, Катеринославський вчительський інститут, Катеринославські вищі жіночі курси, що працювали за університетськими програмами, Єврейський політехнічний інститут, Вищі педагогічні курси. Пророблялися шляхи створення Інституту інженерів транспорту. Все це складало потужний базис для подальшого розвитку системи вищої освіти у Катеринославі. Прикметно, що ані політичні бурі, ані соціальні потрясіння цієї історичної доби не могли вплинути на прагнення організувати в Катеринославі університет.

Наприкінці 1917 р. Товариство сприяння вищій жіночій освіті у Катеринославі порушило клопотання про відкриття на КВЖК двох нових факультетів: юридичного й історико-філологічного. Такий підхід збігався з бажанням створити у Катеринославі університет у повному складі з чотирьох факультетів. Це змінювало і значно підвищувало статус Вищих жіночих курсів, вивисшуючи їх до рівня університету.

У цей час з'явилися нові припущення про евакуацію установ Прибалтійського краю у зв'язку з воєнними діями. Місту належало зробити вибір: або повертатися до клопотання про переїзд Юр'ївського університету до Катеринослава, або спрямувати свої зусилля на організацію власного університету, спираючись на КВЖК.

Підштовхнули Думу до рішучих дій політичні події. 29 грудня 1917 р. у Катеринославі перемогла радянська влада і однією з перших постанов міського комітету народної освіти від 25 січня 1918 р. була така: «Предложить Думе принять в свое ведение существующие Высшие женские курсы при условии преобразования их в университет для лиц обоего пола в составе четырех факультетов и войти в соглашение с земством по вопросу о его содержании. Признать желательным закончить преобразование к началу будущего года, указав Думе на Потемкинский дворец, как на помещение, наиболее подходящее для университета» [5, арк. 31].

У тій же доповіді, підготовленій Комітетом народної освіти до засідання Міської Думи 16 лютого 1918 р., стосовно переведення Юр'ївського університету до Катеринослава зазначалось, що жодного сенсу у цьому немає: «... перевод Юрьевского университета не представляет в настоящее время никаких выгод для города, особенно принимая во внимание заявление присутствовавших на заседании представителей совета профессоров Высших женских курсов о предполагаемом преобразовании курсов в Университет для лиц обоего пола, с предложением принять этот университет в ведение города» [5, арк. 31].

З цього моменту та з подальшим приходом до влади гетьмана П. Скоропадського у квітні 1918 р. й створенням у Києві комісії з вищих навчальних закладів під головуванням акад. В. І. Вернадського вирішальну роль у заснуванні самостійного класичного університету в Катеринославі відіграло місцеве самоврядування за підтримки громадськості. У квітні 1918 р. у Катеринославі було поновлено Думу. Вже 7 (20) травня 1918 р. Губернська земська управа відправила до Міністерства народної освіти українського уряду лист такого змісту: «Потреба відкриття університету в Катеринославі дуже велика. Про це катеринославське земство давно вже клопоталось, але дозволу старий російський уряд не давав. Тепер же... з утворенням української самостійної держави становище змінилось на користь українського народу, і Земська управа, маючи надію, що в відкритті університету не буде відмовлено, найпокірніше прохає Міністерство народної освіти відкрити в цім же 1918 році університет у місті

Катеринославі у складі таких факультетів: юридичного, історико-філологічного, фізико-математичного та медичного, задля якого земство має клініку – земську лікарню, добре улаштовану.

На заснування університету земське зібрання сесії 1916 року асигнувало півтора мільйона карбованців. Міська Дума теж асигнувала півтора мільйона карбованців і призначила 8 десятин землі. В справі улаштування університету земство теж візьме значну участь надалі» [5, арк. 18].

29 травня 1918 р. Катеринославська Міська Дума ухвалила постанову про створення опікунської ради майбутнього університету з представників міського та земського самоврядування, наукової та освітянської громадськості у складі М. С. Копилова (підприємець), М. Ф. Щербинського (директор класичної гімназії, гласний міської думи), А. О. Дерново-Ярмоленко (відома діячка-педагог), М. Ю. Ворожейкіна (гласний міської думи) [5, арк. 48].

Свою позитивну роль зіграла й громадськість. 14 червня 1918 р. Катеринославське товариство сприяння вищій жіночій освіті в особі голови Д. Федорової і директора ВЖК професора М. Й. Лебедева звернулось до міністра народної освіти з клопотанням про відкриття у Катеринославі університету на базі Вищих жіночих курсів «с открытием... еще двух факультетов – юридического и историко-филологического» [5, арк. 20]. Цей лист було передано до вказаної вище комісії. Водночас Піклувальна рада звернулася з проханням про підтримку цього проекту до міської думи.

За два тижні 28 червня 1918 р. Катеринославська міська Дума на своїх надзвичайних зборах розглянула клопотання Піклувальної ради й одноголосно, враховуючи суспільну важливість питання, схвалила проект статуту Катеринославського університету, розроблений Радою професорів та Товариства сприяння вищій жіночій освіті. Окрім цього, було також ухвалено рішення «... просить Министерство Народного Просвещения утвердить его и разрешить с осени текущего года открыть прием студентов на все 4 факультета университета» [5, арк. 39]. Для вирішення цього питання місто відрядило до Києва учня В. І. Вернадського, професора Л. Л. Іванова, громадського діяча, товариша Катеринославського міського голови К. І. Макаренка та голову Постійної комісії Катеринославського відділення Російського технічного товариства з професійної та технічної освіти К. І. Попеля.

Проект статуту Катеринославського університету надійшов до комісії акад. В. І. Вернадського 4 липня 1918 р. У ході розгляду проекту статуту в

цій комісії представники місцевого самоврядування підтвердили всі фінансові й інші зобов'язання міста щодо університету. Як результат, комісія В. І. Вернадського ухвалила рішення створити у місті університет і «считать Екатеринославский университет частным высшим учебным заведением» [5, арк. 125], що утримується за рахунок міста. У зв'язку з таким рішенням комісія запропонувала внести деякі зміни до статуту.

25 (12) липня 1918 р. газета «Приднепровский край» надрукувала таке повідомлення з Києва: «Министр народного просвещения по телеграфу уведомил городского голову об утверждении им устава Екатеринославского университета с изменениями, внесенными комиссией академика Вернадского. Разрешается открыть прием студентов».

23 серпня 1918 р. друкований текст статуту було відправлено до Катеринослава й на ньому зазначені затверджуючі статут підписи управляючого Міністерством народної освіти і мистецтв М. П. Василенка та директора Департаменту народної освіти Ф. Сушицького, датовані 20 серпня 1918 р.

Висновки.

Дніпровський (у 1918 р. – Катеринославський) університет має офіційну дату статутного затвердження своєї діяльності як самостійного закладу вищої освіти 20 серпня 1918 р. Катеринославський класичний університетський заклад виник як результат спільної діяльності місцевого самоврядування та громадськості міста, за сприяння уряду Української Держави гетьмана П. Скоропадського. Це підтверджується й листом від 18 липня 1918 р. акад. В. І. Вернадського до міністра народної освіти М. П. Василенка, в якому йшлося: «В заседании 11-го июля состоящей под моим председательством Комиссии по высшим учебным заведениям был рассмотрен устав университета в Екатеринославе, организуемого Городской думой и общественными организациями этого города. Устав сопровождается ходатайством об его утверждении Министром народной освіти... В виду необходимости объявить прием было бы желательно скорейшее утверждение устава университета» [5, арк. 91. 91 зв.].

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Днепропетровскому государственному университету – 70 лет. – Днепропетровск, 1988. – 88 с.
2. Екатеринославский юбилейный листок. – 1887. – № 15.
3. Історія Дніпропетровського національного університету / голова редкол. М. В. Поляков. – 4-те вид., переробл. і доповн. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2008. – 308 с.
4. Лист Л. Л. Іванова до В. І. Вернадського // Архів РАН. – Ф. 518, оп. 3, спр 659. – Арк. 41.
5. Листування з департаментом Вищої школи про перетворення Катеринославських жіночих курсів у Катеринославський університет, проект статуту, тощо // ЦДАВО України. – Ф. 2201, оп. 1. – Спр. 370.
6. Об университете в Екатеринославе // Екатеринославская земская газета. – 1915. – № 27.
7. Об учреждении Университета въ Губернскомъ городе Екатеринославского Наместничества // Полное собрание законов Российской империи. – 1830. – Т. XXI. – С. 207. – 16.057.
8. Открытие в Екатеринославе университета или политехникума // Изв. Екатеринослав. город. обществен. управления. – 1915. – № 20-21. – С. 1840-1862.
9. Пойда Д. П. Рожденный Великим Октябрем (к истории создания Екатеринославского университета и его деятельности в 1918–1920 гг.) / Д. П. Пойда // Великая Октябрьская Социалистическая революция и строительство коммунизма. Тематический сборник. – Днепропетровск, 1967. – С. 3-10.
10. Поляков М. В. Класичний університет: еволюція, сучасний стан, перспективи / М. В. Поляков, В. С. Савчук. – Київ: Генеза. 2004. – 416 с.
11. Поляков Н. В. Классический университет: от идей античности к идеям Болонского процесса / Н. В. Поляков, В. С. Савчук. – Дніпропетровськ: Изд-во ДНУ, 2007. – 596 с.
12. Речь профессора Ф. В. Тарановского, произнесенная в заседании Совета Императорского Юрьевского университета 27 февраля 1916 года «По вопросу об эвакуации Юрьевского университета». – Юрьев, 1916. – 8 с.
13. Савчук В. С. К истории организации Екатеринославского университета и его естественнонаучных факультетов / В. С. Савчук // Очерки истории естествознания и техники. – 1991. – С. 38-51.
14. Чанбарисов Ш. Х. Формирование советской университетской системы / Ш. Х. Чанбарисов. – М.: Высш. шк., 1988. – 256 с.
15. Чанбарисов Ш. Х. Становление советской университетской системы (1917 – 1938 гг.) / Ш. Х. Чанбарисов. – Уфа: Башкир. кн. изд-во, 1973. – 185 с.

REFERENCES

1. *Dnepropetrovskomu gosudarstvennomu universitetu – 70 let [Dnepropetrovsk State University – 70 years]*. (1988). Dnipropetrovsk [in Russian].
2. *Ekaterinoslavskii iubileinyi listok [Ekaterinoslav Jubilee Leaflet]*. (1887), № 15.
3. Poljakov, M.V. (Eds.). (2008). *Istoriya Dnipropetrovskogho nacionaljnogho universytetu [History of Dnipropetrovsk National University]*. (4th ed., rev.). Dnipropetrovsk: Vyd-vo DNU [in Ukrainian].
4. Lyst L. L. Ivanova do V. I. Vernadskoho [Letter by L. L. Ivanov to V. I. Vernadsky]. *Arkhiv RAN, F. 518, op. 3, pp. 659. Arch. 41* [in Ukrainian].

5. Lystuvannja z departamentom Vyshhoji shkoly pro peretvorennja Katerynoslavs'kykh zhinochykh kursiv u Katerynoslavs'kyj universytet, proekt statutu, toshho [Correspondence with the Department of the Higher School on the transformation of Katerynoslav Women's Courses at the University of Yekaterinoslav, draft statute, etc.]. *CDAVO Ukrajinjy*, F. 2201, op. 1. Sp. 370 [in Ukrainian].
6. Ob universitete v Ekaterinoslave [About the University in Yekaterinoslav]. (1915). *Ekaterinoslavskaja zemskaja gazeta*, 27 [in Russian].
7. Ob uchrezhdenii Universiteta v Gubernskom gorode Ekaterinoslavskogo Namestnichestva [The establishment of the University in the Provincial City of the Ekaterinoslav Provincial Office]. (1830). *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii – The Complete Collection of Laws of the Russian Empire*. (Vol. XXI) [in Russian].
8. Otkrytie v Ekaterinoslave universiteta ili politehnikuma [Opening in Yekaterinoslav University or Polytechnic]. (1915). *Izv Ekaterinoslav. gorod. obshchestven. Upravleniia*, 20-21, 1840-1862 [in Russian].
9. Poida, D.P. (1967). Rozhdennyi Velikim Oktiabrem (k istorii sozdaniia Ekaterinoslavskogo universiteta i ego deiatelnosti v 1918–1920 gg.) [Born of the Great October Revolution (to the history of the creation of the University of Ekaterinoslav and its activities in 1918–1920)]. *Velikaia Oktiabrskaja Sotsialisticheskaia revoliutciia i stroitelstvo kommunizma. Tematicheskii sbornik – The Great October Socialist Revolution and the building of communism. Thematic collection*. (pp. 3-10). Dnepropetrovsk [in Russian].
10. Poljakov, M.V., & Savchuk, V.S. (2004). *Klasychnyj universytet: evoljucija. suchasnyj stan, perspektyvy* [Classic University: Evolution. current state, prospects]. Kyiv: Gheneza [in Ukrainian].
11. Poljakov, M.V., & Savchuk, V.S. (2007). *Klassicheskii universitet: ot idei antichnosti k ideiam Bolonskogo protessa* [Classical University: From the Ideas of Antiquity to the Ideas of the Bologna Process]. Dnipropetrovsk: Izd-vo DNU [in Russian].
12. Rech professora F. V. Taranovskogo, proiznesennaia v zasedanii Soveta Imperatorskogo Iurevskogo universiteta 27 fevralia 1916 goda «Po voprosu ob evakuacii Iurevskogo universiteta» [The speech of Professor F. V. Taranovsky, spoken at the meeting of the Council of the Imperial University of Yuriev, on February 27, 1916, «On the Issue of the Evacuation of the University of Yerevan»]. (1916). Yuriev [in Russian].
13. Savchuk, V.S. (1991). K istorii organizacii Ekaterinoslavskogo universiteta i ego estestvennonauchnykh fakultetov [To the history of the organization of the Ekaterinoslav University and its natural-science faculties]. *Ocherki istorii estestvoznaniia i tekhniki*, 40, 38-51 [in Russian].
14. Chanbarisov, Sh.Kh. (1988). *Formirovanie sovetskoi universitetskoi sistemy* [Formation of the Soviet University System]. Moscow: Vyssh. shk. [in Russian].
15. Chanbarisov, Sh.Kh. (1973). *Stanovlenie sovetskoi universitetskoi sistemy (1917 – 1938 gg.)* [Formation of the Soviet University System (1917 – 1938)]. Ufa: Bashkir. kn. izd-vo [in Russian].

Поляков Микола Вікторович

Доктор фізико-математичних наук, професор,
Ректор Дніпровського національного університету
імені Олеся Гончара
49000, Дніпро, пр. Гагаріна, 72

Poliakov Mykola

Doctor of phys. and math., Full Prof.,
Rector of the Oles Honchar Dnipro National
University
72, Haharina Ave., Dnipro, 49000, Ukraine

Савчук Варфоломій Степанович

Доктор історичних наук, професор
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара
49000, Дніпро, пр. Гагаріна, 72

Savchuk Varfolomii

Doctor of historical sciences, Full Prof.
Oles Honchar Dnipro National University
72, Haharina Ave., Dnipro, 49000, Ukraine

Світленко Сергій Іванович

Доктор історичних наук, професор,
Декан історичного факультету
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара
49000, Дніпро, пр. Гагаріна, 72

Svitlenko Serhii

Doctor of historical sciences, Full Prof.,
Dean of the Faculty of History
Oles Honchar Dnipro National University
72, Haharina Ave., Dnipro, 49000, Ukraine

Email: rector.dnu@gmail.com

Цитування: Поляков М. В. У витоки Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара / М. В. Поляков, В. С. Савчук, С. І. Світленко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 6. – С. 5-12.

Citation: Poliakov, M.V., Savchuk, V.S., & Svitlenko, S.I. (2018). U vytokiv Dniprovskoho natsionalnoho universytetu imeni Olesia Honchara [The origins of the Dnipro National University named after Oles Gonchar]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(6), 5-12.

Стаття надійшла / Article arrived: 01.06.2018

Схвалено до друку / Accepted: 15.06.2018

Міжнародна епістолярія українських профспілок (1920-х – 1930-х рр. XX ст.)

Вітенко З. Р., Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

На основі опублікованих документів та архівних джерел у статті комплексно досліджено міжнародну діяльність українських профспілок в Україні у 1920-х – 1930-х рр. XX ст., що знайшла своє вираження у проведенні листування із зарубіжним робітничим рухом. Розкрито пропагандистську роль у цьому русі профспілкових організацій. Проаналізовано методи, форми співпраці робітників різних профспілкових організацій.

Поставлено головну мету із вивчення даної теми. Досліджено та проаналізовано джерельну базу та ступінь історіографічної розробки теми. Встановлено форми та методи листування, які проводили радянські профспілки. Проаналізовано головні постанови вищих органів влади, які регулювали міжнародну діяльність профспілкових організацій. Визначено головну мету організації радянською владою міжнародного листування. Визначено вплив робкорівського та есперантського руху на розвиток листування між радянськими та зарубіжними робітниками.

Охарактеризовано історичні обставини виникнення феномену міжнародного листування та базові проблеми на шляху його подальшого розвитку. Простежено еволюцію політики обміну кореспонденції між радянськими та закордонними робітниками.

В результаті дослідження було з'ясовано, коли були зроблені перші спроби встановлення листування із зарубіжними робітниками, та коли воно набрало масового характеру. Встановлено роль листування у розповсюдженні комуністичної пропаганди Радянським Союзом за кордон. Було виявлено, що велику роботу по організації листування проводила комісія зовнішніх відносин і міжнародне бюро зв'язку при ВЦРПС. У статті також охарактеризовано закономірності організації міжнародного листування в Україні. Було досліджено, на яких заводах робітничі колективи встановили постійний зв'язок із зарубіжними робітниками. Було зроблено порівняння проведення міжнародного листування у 1920-х рр. та 1930-х рр. та виявлено фактори, які на нього впливали в різні роки. Було вивчено, як за допомогою встановлення інтернаціонального листування із «політв'язнями» здійснювалась шефська робота над ними.

В результаті розробки даної теми було з'ясовано, що роль організатора міжнародного листування виконувала комісія зовнішніх справ ВЦРПС, Міжнародні комітети пропаганди і радянська преса. Безпосереднім проведенням листування у профспілкових організаціях займались бюро інтернаціонального зв'язку при завкомах і фабкомах підприємств, у цехах і на виробничих ділянках обирались відповідальні за його проведення. Для надання організаційно-методичної допомоги і контролю за листуванням при ЦК союзів створювались відділи міжнародного робітничого зв'язку.

Ключові слова: міжнародне листування; пропаганда; робсількор; есперантський рух; міжнародний зв'язок; профспілки; солідарність

International epistolary of Ukrainian trade unions (1920 – 1930 years of the XX century)

Vitenko Z. R., National Pedagogical Dragomanov University

On the basis of published documents and archival sources, the article analyzes the international activity of Ukrainian trade unions in Ukraine in the 1920s-1930s. of the twentieth century, which has found expression in conducting correspondence with the foreign labor movement. The propaganda role in this movement of trade union organizations is revealed. The methods, forms of cooperation of workers of various trade union organizations are analyzed.

The main goal of this topic is given. The source base and the degree of historiography development of the topic have been researched and analyzed. Established forms and methods of correspondence conducted by Soviet trade unions. The main decisions of higher authorities, which regulated the international activity of trade union organizations, were analyzed. The main goal of the organization of the Soviet authorities of international correspondence is determined. The influence of the Roberto-Caucasian and the Esperanto movement on the development of correspondence between Soviet and foreign workers was determined.

The historical circumstances of the emergence of the phenomenon of international correspondence and the basic problems on the way of its further development are described. The evolution of the policy of exchange of correspondence between Soviet and foreign workers was traced.

The study was ascertained when the first attempts were made to establish correspondence with foreign workers, and when it became massive. The role of correspondence in the spread of communist propaganda by the Soviet

Union abroad has been established. It was found that a great deal of work on the organization of correspondence was conducted by the Commission on Foreign Relations and the International Bureau of Communications at the All-Union Center for Economic and Social Development. The article also describes the patterns of organization of international correspondence in Ukraine. It was examined at which factories workers' groups established a permanent connection with foreign workers. A comparison was made between international correspondence in the 1920s and 1930s, and the factors that influenced it in different years were identified. It was studied how the chef's work on them was carried out through the establishment of international correspondence with the «political prisoners».

As a result of the development of this topic, it was ascertained that the role of the organizer of international correspondence was performed by the Foreign Affairs Commission of the All-Union Central Socialist Republic of Belarus, the International Committees of Propaganda and the Soviet press. The direct correspondence in trade union organizations was carried out by the international communication offices at the offices and factory committees of enterprises, in the workshops and at the production sites, the responsible ones were chosen. For the provision of organizational and methodological assistance and control of correspondence with the Central Committee of the unions were created departments of international labor communication.

Keywords: international correspondence; propaganda; robsilkor; esperant movement; international communication; trade unions; solidarity

Международная эпистолярная украинских профсоюзов (1920-х – 1930-х гг. XX в.)

Витенко З. Р., Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова

На основе опубликованных документов и архивных источников в статье комплексно исследована международная деятельность украинских профсоюзов в Украине в 1920-х – 1930-х гг. XX в., которая нашла свое выражение в проведении переписки с зарубежным рабочим движением. Раскрыто пропагандистскую роль в этом движении профсоюзных организаций. Проанализированы методы, формы сотрудничества рабочих различных профсоюзных организаций.

Поставлена главная цель по изучению данной темы. Исследована и проанализирована база источников и степень историографической разработки темы. Установлены формы и методы переписки, которые проводили советские профсоюзы. Проанализированы главные постановления высших органов власти, регулирующих международную деятельность профсоюзных организаций. Определена главная цель организации советской властью международной переписки. Определено влияние робкоровского и эсперантского движения на развитие переписки между советскими и зарубежными рабочими.

Охарактеризованы исторические обстоятельства возникновения феномена международной переписки и базовые проблемы на пути его дальнейшего развития. Прослежена эволюция политики обмена корреспонденцией между советскими и зарубежными рабочими.

В результате исследования было выяснено, когда были сделаны первые попытки установления переписки с зарубежными рабочими, и когда оно вступило массовый характер. Установлена роль переписки в распространении коммунистической пропаганды Советским Союзом за границу. Было обнаружено, что большую работу по организации переписки проводила комиссия внешних отношений и международное бюро связи при ВЦСПС. В статье также охарактеризованы закономерности организации международной переписки в Украине. Было исследовано, на каких заводах рабочие коллективы установили постоянную связь с зарубежными рабочими. Было сделано сравнение проведения международной переписки в 1920-х гг. и 1930-х гг. И выявлены факторы, которые на него влияли в разные годы. Было изучено, как посредством установления международного переписки с «политзаключенными» осуществлялась шефская работа над ними.

В результате разработки данной темы было выяснено, что роль организатора международной переписки выполняла комиссия иностранных дел ВЦСПС, Международные комитеты пропаганды и советская пресса. Непосредственным проведением переписки в профсоюзных организациях занимались бюро международной связи при завкоме и фабкомах предприятий, в цехах и на производственных участках избирались ответственные за его проведение. Для оказания организационно-методической помощи и контроля за перепиской при ЦК союзов создавались отделы международной рабочей связи.

Ключевые слова: международная переписка; пропаганда; рабселькор; эсперантское движение; международная связь; профсоюзы; солидарность

Постановка проблеми.

Початок XX ст. став періодом великих змін. Так, у результаті Першої Світової війни у світі виник ряд нових держав. Однією з таких держав був Радянський Союз, який відрізнявся від інших світових держав, адже був першою соціалістичною державою. Коли стало зрозуміло, що більшовицький уряд повністю утвердився при владі у Росії, ряд Європейських країн почав установлювати дипломатичні зв'язки із СРСР. Так в 1920-х – 1930-х рр. XX ст. профспілкові організації України встановили зв'язок шляхом листування між радянськими робітниками та робітниками зарубіжних країн, ставши таким чином зв'язковою ланкою між ними.

Мета роботи полягає у критичному переосмисленні тенденційно висвітлених і замовчуваних радянською історіографією проблем та їх досліджень, створенні об'єктивно цілісної картини міжнародної діяльності радянських профспілок у міжвоєнний період на прикладі листування із робітниками зарубіжних підприємств.

Аналіз досліджень і публікацій.

Аналізуючи творчий доробок істориків, який на сьогоднішній день складає значний багаж узагальнюючих і монографічних досліджень, документальних і науково-популярних збірників, брошур і статей, присвячених міжнародній діяльності українських профспілок у контексті листування із зарубіжним пролетаріатом, умовно можна виділити такі історіографічні етапи означеної проблеми, як перший – радянський, другий – починається зі здобуттям Україною незалежності і триває до наших днів. До радянського періоду можна віднести праці таких істориків, як Н. С. Шаповалова, В. В. Іваненко, Ю. А. Львунин, С. В. Кушинська. Проте дана тема розглядалася ними у формі схем комуністичної ідеології, тому потребує ретельної перевірки та переосмислення. Можливості подолання концептуальних хиб радянської історіографії з'явилися після падіння компартійної диктатури в СРСР. Одними з перших досліджень з історії міжнародних зв'язків робітничого класу УСРР, в яких більшою чи меншою мірою порушується проблема міжнародного робітничого листування 20-30-х рр. XX ст. є праці таких українських істориків, як Д. М. Балан, М. А. Журба, С. М. Свистович.

Аналіз стану наукової розробки теми засвідчив, що вона не стала предметом спеціального вивчення історичної науки. Тому головним чином у статті були використані документи Центрального державного архіву вищих органів влади

та управління України (ЦДАВО України), Державного архіву Чернігівської області (ДАЧО), та періодична преса того часу.

Виклад основного матеріалу.

Найбільш доступною і масовою формою зв'язків профспілок із зарубіжними робітниками було міжнародне листування, в якому активно брали участь робітники УСРР. Міжнародне листування виникло у середині 1920-х рр. і дістало потім широкого розповсюдження у практиці роботи виробничих колективів. Здійснювалося воно переважно між робітниками споріднених професій, як правило, через громадські організації. Листування було одним із методів розповсюдження за кордон через профспілкові організації комуністичної пропаганди. Радянський Союз, не відмовляючись від ідеї Світової революції, намагався таким чином вплинути на свідомість міжнародного робітничого руху та залучити його на свою підтримку. Така робота, передусім, вимагала доброї підготовки власного робітничого класу, проведення широкого комплексу засобів з інтернаціонального виховання, чим і займалися профспілки [25, с. 32].

Міжнародне листування в 1920-ті – 1930-ті рр. XX ст. мало колективний та індивідуальний характер і здійснювалося в основному за виробничим принципом. Воно поділялося на такі основні види, як партійне, профспілкове, комсомольське, робкорівське та модрівське. Метою міжнародного листування, що почалося на початку 20-х рр., було встановлення контактів між робітниками СРСР і зарубіжним пролетаріатом та розповсюдження радянської пропаганди за кордон. Профспілки виконували роль посередника між партією та робітничим класом, головним завданням яких було донести партійну ідеологію до широкого загалу у формі інтернаціональної солідарності [9].

Велику роботу по організації листування проводили Комісія зовнішніх зносин і міжнародне бюро зв'язку при ВЦРПС. При центральних комітетах ряду спілок були створені міжнародні комітети пропаганди і дії, які організовували листування між робітниками споріднених галузей промисловості. Для подання організаційно методичної допомоги і контролю над листуванням при ЦК галузевих комітетів на місцях створювалися відділи міжнародного робітничого зв'язку [24, арк. 3].

В Україні поширенню листування сприяли також рішення культнарад Всеукраїнських комітетів галузей промисловості. Так, наприклад, учасники Всеукраїнського культзасідання профспілкових робітників вирішили налагодити колективне та

індивідуальне листування з робітниками Західної України [11, арк. 12, 41].

На багатьох підприємствах почали створюватися групи інтернаціональних зв'язків, призначалися організатори міжнародного листування. Президія ВУРПС організувала Всеукраїнське бюро міжнародних зв'язків за участю представників МОДРу, колективів великих заводів та преси. Було налагоджено випуск бюлетенів з питань міжнародного робкорівського зв'язку, видавалася серія книг з міжнародної тематики [22, арк. 21-24].

Виконуючи постанову, профспілками України були встановлені систематичні інтернаціональні зв'язки на більшості підприємств України, створювалися курси та гуртки по вивченню іноземної мови і есперанто, скликалися наради, на яких обговорювався стан міжнародного листування [23, арк. 98].

Згідно постанови президії ВУРПС від 8 жовтня 1932 р «Про положення та організацію міжнародного листування в Україні» профспілками України була організована інтернаціональна робота на великих підприємствах України, таких як завод ім. Петровського, Більшовик, ХТЗ, ХЕМЗі. Для цього були виділені спеціальні інтернаціональні бригади, які діяли під безпосереднім керівництвом бюро міжнародного зв'язку ВУРПС [17, арк. 154].

В цілях проведення пропаганди «про прекрасне життя в Радянському Союзі» в березні 1932 р. відбулася перша Всеукраїнська культнарада, яка прийняла рішення «Про подальше розширення профспілковими організаціями України інформованості зарубіжного пролетаріату про досягнення та переваги комуністичного устрою в СРСР» [21, арк. 69].

У 1923–1924 рр. були зроблені перші спроби встановлення міжнародного листування. Весною 1924 р. робітники Харківської електростанції в отриманих із Німеччини лічильниках виявили два номери газети «Роте фане», на сторінках яких були вказані адреси німецьких робітників [2].

Профспілкові організації Артемівська і Кадіївки в кінці 1920-х р. налагодили регулярне листування із робітниками заводу «Лейна», що в Німеччині, і гірниками англійського міста Кент, київські залізничники переписувалися із робітниками Румунії, одеські робітники водного транспорту вели переписку із моряками Гамбурга [13, арк. 59]. Профорганізації Сталінського металургійного заводу встановили зв'язок із заводом Тісена в Німеччині, а металурги Дніпродзержинська здійснювали листування із металургами Саара. Так, за 1928 – 1933 рр. члени профспілок України

обмінювалися листами із робітниками 286 закордонних підприємств.

Робітники Харківського електромеханічного заводу налагодили і вели систематичне листування з робітниками берлінського електрозаводу фірми АЕГ, з робітниками-електриками Австрії, Франції, Чехословаччини та інших країн. З робітниками 32-х промислових підприємств 11-ти зарубіжних країн, листувалися робітники Кривбаса. Так, в 1934 р. вони відправили за кордон 715 листів, одержали 500, у 1935 р. було надіслано 560 і одержано 375 відповідей [4, с. 72].

В 1931 році робітники Кривого Рогу підтримували зв'язок із робітниками 36 країн, робітники Кременчука із 40, гірники і хіміки Єнакієвського району вели листування із робітниками 31 країни і відправили 476 листів, а отримали 403.

Згідно звітів міжнародного бюро Єнакієвської міськпрофради за 1931–1932 рр. бюро встановило письмовий зв'язок із робітниками 21 країни. Колективні та індивідуальні зв'язки були встановлені з робітниками-металургами, гірниками, будівельниками, партійними та профспілковими організаціями. Із 1 серпня 1931 р. по 13 травня 1932 р. в різні країни єнакіївськими робітниками було надіслано 476 листів. Гірники шахти «Юнком» та «Красний Октябрь» надіслали 114 листів [16, арк. 73].

Для кращого розвитку міжнародного зв'язку українськими профспілками разом із представниками МОДРу було організовано при ВУРПС Всеукраїнське бюро міжнародного зв'язку, аналогічні відділи були створені при окружних та міських радах профспілок. Для більшого ознайомлення та пропаганди серед трудящих УСРР із теми міжнародного листування профспілками України була організована Всеукраїнська пересувна виставка, був випущений бюлетень із питань міжнародного робкорівського зв'язку. В другій половині 1931 р. ВУРПС видав і розіслав серед виробничих колективів брошуру «Міжнародна переписка і робкорство», в якій порушувалась проблематика соціалістичного будівництва та передовизму серед робітників. Брошура була написана мовою есперанто для подальшої її розсилки за кордон [15, арк. 14].

Велику роль у зміцненні інтернаціональних зв'язків відігравало міжнародне робкорівське листування. В листопаді 1924 р. при редакції газети «Правда» було створене міжнародне бюро робкорів, такі ж бюро були утворені при редакціях багатьох центральних і місцевих періодичних видань. В грудні 1924 р. відбулася друга всесоюзна

нарада робсількорів, на якій робилися доповіді про міжнародне робітничє листування та його подальший розвиток [8].

Керівництво цим рухом здійснював агітаційно-пропагандистський відділ ВККІ, а з 1928 р. – міжнародна робкорівська комісія при Профінтерні. У СРСР функції організатора інтернаціонального листування були покладені на Комісію зовнішніх відносин при ВЦРПС, створену у квітні 1925 р., та міжнародні комітети пропаганди, що діяли при ЦК галузевих спілок. На місці цією роботою займалися бюро і групи інтернаціонального зв'язку при заводоках і фабкоках великих підприємств.

У 1926–1927 рр. робкори СРСР надіслали закордон 16 800 листів одержали 15 256 листів.

До кінця 1928 р. робсількорами були встановлені контакти з виданнями газет Берліна, Гамбурга, Кельна, Дрездена, Штутгарта, на сторінках яких систематично друкувалися листи радянських робітників. Листи радянських робітників друкувалися на сторінках таких зарубіжних газет, як «Роте Фане», «Рур-Ехо», «Дейлі Уокер» [3, с. 58].

Весною 1928 р. виконкомом Комінтерну і комісією ЦК ВКП(б) зі зв'язків з іноземними партосередками було прийнято рішення «Про впорядкування зв'язків радянських та закордонних робітників». В результаті чого керівництво на місцях всілякими способами агітувало робітничий клас до встановлення міжнародного зв'язку із зарубіжними робітниками шляхом міжнародного листування.

Так, у квітні 1931 р. відбулася Всесоюзна нарада робсількорів по питанням робсількорівського руху, в результаті якого 16 квітня 1931 р. ЦК ВКП(б) була прийнята постанова «Про перебудову робсількорівського руху». Згідно якої більша увага акцентувалася на допомозі профспілковим організаціям в популяризації інтернаціонального зв'язку. Так, проводилися спільні зустрічі радянських і закордонних робкорів із керівниками Профінтерна, ВЦРПС, ВУРПС та керівниками окружних та міських профспілок [6, с. 93-94]. Так, за допомогою робсількорів українські профспілки організували нову форму міжнародного листування «кругову переписку», суть якої полягала в тому, що лист одного робітника разом із відповіддю на нього передавався по ланцюгу і в кінці повертався до першого відправника. Активну участь в такій переписці брали робітники Харківського паровозобудівного заводу.

На початку 30-х років активну інтернаціональну переписку проводили робкори Миколаївського суднобудівного заводу, встановивши зв'язок із 36

зарубіжними країнами, всього до 1931 року ними було отримано близько 1000 зарубіжних листів.

Завдяки профспілковим організаціям України досить великого поширення набрало міжнародне листування мовою есперанто. Вже наприкінці 20-х рр. воно охопило десятки міст із числом учасників більше 8 тис. чол., була сформована мережа есперантистських груп і гуртків [12, арк. 58]. Його поширенню сприяло рішення культнаради при ВУРПС 8 вересня 1926 р. «Про розвиток міжнародного робітничого зв'язку і діяльність гуртків есперанто при робітничих клубах та підприємствах. А також постанова ВУРПС від 24 жовтня 1927 р. «Про сприяння розвитку міжнародного робітничого зв'язку есперанто», в якій особлива увага зверталась на необхідність створення при культвідділі облпрофспілок УРСР «тимчасових консультацій з есперантської роботи», для поліпшення керівництва колективним листуванням та популяризації його шляхом проведення лекцій, доповідей, вистав [10, арк. 113-115]. 1928 р. нарада при агітпропвідділі ЦККП(б)У прийняла постанову «Про становище та подальший розвиток есперантського руху» в УРСР.

Всією роботою в СРСР керували ЦК союзів есперантистів радянських республік. В Україні при окрпрофрадах існували спеціальні консультативні пункти, вони розміщувалися в таких містах, як Харків, Київ, Одеса, Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Донецьк та Луганськ [14, арк. 132, 134].

Внаслідок великої організаційно методичної допомоги профспілок України есперантський рух в УСРР набрав масового характеру. В 1923–1930 рр. ним було охоплено 29 міст УСРР, а в 1932–39 рр., то в кінці 1933 р. – на початку 1934 р. ним було охоплено 59 міст України. В 1933–1934 рр. мовою есперанто в країні переписувалось з іноземними робітниками 16 тисяч робітників [25, с. 36]. Найінтенсивніше листування велося із робітниками таких країн, як Франція, Англія, Голандія, Японія, Китай, Болгарія, Швеція, Іспанія, Чехословаччина [19, арк. 1].

В кінці 1930-х рр. 75 % всіх листів, які відправляли робітники Києва, Одеси, Кременчука, Миколаєва, Кривого рогу, Донбасу та інших виробничих центрів, були написані мовою есперанто. Враховуючи це, профспілкові організації України багато уваги приділяли кадровому зміцненню гуртків есперанто, популяризували його успіхи [17, арк. 128, 194].

Із середини 1930-х рр. есперантський рух у зв'язку зі сталінськими репресіями був призупинений, а носії есперанто в СРСР піддавалися репресіям як «троцькісти» та «шпигуни».

У зв'язку з приходом Адольфа Гітлера до влади у Німеччині та збільшенні у багатьох європейських країнах пронацистських настроїв особливо різко зменшилась кількість кореспонденції, що надходила від робітників із цих країн до УСРР. Тому міжнародне листування було сприйняте профспілками як один із методів боротьби з «ворожими настроями» за кордоном.

Із 1934 по 1936 р. робітники багатьох міст УСРР продовжували вести листування із зарубіжними робітниками. Робітники миколаївського суднобудівельного заводу вели листування із 310 містами світу. Значну роботу по розвитку листування проводили робітники заводу «Укркабель». Його робітники за допомогою профспілкових організацій в 1935 р. відправили за кордон близько 100 листів, установивши зв'язок із робітниками 15 країн [1, арк. 6].

З посиленням інформаційного протистояння між СРСР та країнами Заходу, профспілки України за вимогою партії збільшили кількість закордонних листів пропагандистського спрямування. Зокрема в них йшлося про стахановський рух в СРСР, наводилися переваги соціалістичного будівництва та комуністичного ладу.

Партійні і профспілкові органи приділяли велику увагу розвитку листування з «політв'язнями» і модрівськими організаціями країн світу. У 1933 р. за 140 промисловими підприємствами УСРР були закріплені «політв'язні» 20 світових країн [20, арк. 150-152].

Через встановлення інтернаціонального листування із «політв'язнями» здійснювалася шефська робота над ними, проводити таку роботу допом-

агали профспілкам, головним чином, модрівські організації. Цій та іншим формам солідарності приділялось багато уваги. ВЦРПС та Центральні комітети республіканських профспілок зобов'язували професійні організації розширювати колективне та індивідуальне листування з зарубіжними робітниками. Радянські робітники писали про своє життя та будівництво в СРСР, ці листи розкривали брехливу пропаганду Радянського Союзу, надавали політв'язням неправдиві факти про життя в Союзі. За вісім місяців 1933 р. робітниками України було відправлено 500 листів в'язням країн Європи [5, с. 53].

Висновки.

Отже, профспілкові організації України за вказівками центральної влади та під детальним контролем комуністичної партії всілякими методами намагалися налагодити інтернаціональну роботу серед робітничого класу. Так, за допомогою міжнародного листування вони розповсюджували за кордон радянську пропаганду, яка наводила переваги соціалістичного ладу над капіталістичним та підкреслювала керівну роль комуністичної партії. Все це викликало за кордоном серед іноземних робітників співчуття до СРСР та захоплення державою із новим суспільним устроєм. Що призводило до робітничих виступів зарубіжних робітників, збільшенню прихильників місцевих комуністичних партій та розповсюдженню екстремістських настроїв серед населення. Таким чином, профспілкові організації України стали знаряддям розповсюдження радянської пропаганди за кордон шляхом міжнародного листування.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО), ф. Р – 2530, оп. 1, спр. 105. 90 арк.
2. Известия (Одеса). – 1924. – 24 апреля.
3. Исторический архив. – 1961. – №4. – С. 56-62.
4. Іваненко В. В. З досвіду діяльності Української організації МОДР у зміцненні інтернаціональних зв'язків з трудящими зарубіжних країн (1933–1937) / В. В. Іваненко // Український історичний журнал. – 1972. – № 11. – С. 71-76.
5. Кушинська С. В. Класова солідарність трудящих Радянського союзу з антифашистською боротьбою австрійського пролетаріату у 1933–1935 рр. / С. В. Кушинська // Питання нової і новітньої історії. – 1978. – № 24. – С. 53-58
6. Львунин Ю. А. Интернационализм в действии (Интернациональные связи советского рабочего класса в годы социалистического строительства в СССР) / Ю. А. Львунин. – М.: Мысль, 1985. – 192 с.
7. Международное рабочее движение. – 1932. – № 6. – С. 12-18.
8. Правда. – 1924. – 18 декабря.
9. Труд. – 1929. – 19 травня.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВ України), ф. 2595, оп. 1, спр. 2137. 154 арк.
11. ЦДАВО ф. 2595, оп. 1, спр. 3825. 60 арк.
12. ЦДАВО ф. 2605, оп. 2, спр. 59. 71 арк.
13. ЦДАВО ф. 2605, оп. 2, спр. 839. 134 арк.
14. ЦДАВО ф. 2605, оп. 2, спр. 928. 164 арк.

15. ЦДАВО ф. 2605, оп. 3, спр. 1057. 43 арк.
16. ЦДАВО ф. 2605, оп. 3, спр. 1452. 123 арк.
17. ЦДАВО ф. 2605, оп. 3, спр. 1452. 203 арк.
18. ЦДАВО ф. 2605, оп. 3, спр. 1581. 193 арк.
19. ЦДАВО ф. 2605, оп. 3, спр. 1581. 193 арк.
20. ЦДАВО ф. 2605, оп. 3, спр. 1881. 162 арк.
21. ЦДАВО ф. 2605, оп. 3, спр. 255. 87 арк.
22. ЦДАВО ф. 2605, оп. 3, спр. 809. 72 арк.
23. ЦДАВО ф. 2675, оп. 1, спр. 134. 110 арк.
24. ЦДАВО ф. 2839, оп. 1, спр. 23. 45 арк.
25. Шаповалова Н. С. Участь профспілок Української РСР в організації міжнародного робітничого листування (1926–1932 рр.) / Н. С. Шаповалова // Вісник Харківського університету. – 1980. – № 12. – С. 32-38.

REFERENCES

1. DACHO [State Archives of Chernihiv region] St. R – 2530. D. 1, 105. 90 [in Ukrainian].
2. *Izvestiia (Odesa)*. (1924). 24 aprelia [in Russian].
3. *Istoricheskii arkhiv*. (1961), 4, 56-62 [in Russian].
4. Ivanenko, V.V. (1972). Z dosvidu diialnosti Ukrajinskoi orghanizacii MODR u zmicheni internacionalnykh zav'jazkiv z trudjashhymy zarubizhnykh krajin (1933–1937) [From the experience of the activities of the Ukrainian organization MODR in the strengthening of international ties with the working people of foreign countries (1933–1937)]. *Ukrajinskij istorychnyj zhurnal*, 11, 71-76 [in Russian].
5. Kushyns'ka, S.V. (1978). Klasova solidarnist' trudjashhykh Radjans'kogho sojuzu z antyfaschys'koju borot'boju avstrijs'kogho proletariatu u 1933–1935 rr. [The class solidarity of the workers of the Soviet Union with the anti-fascist struggle of the Austrian proletariat in 1933–1935]. *Pytannja novoji i novitnoji istoriji*, 24, 53-58 [in Russian].
6. Lvunin, U.A. (1985). *Internatsionalizm v deistvii (Internatsionalnye svyazi sovetskogo rabocheho klassa v gody sotcialisticheskogo stroitelstva v SSSR)* [Internationalism in Action (International Relations of the Soviet Working Class in the Years of Socialist Construction in the USSR)]. Moscow: Mysl [in Russian].
7. *Mezhdunarodnoe rabochee dvizhenie*. (1932), 6, 12-18 [in Russian].
8. *Pravda*. (1924). 18 dekabnja [in Russian].
9. *Trud*. (1929). 19 travnja [in Russian].
10. TsDAVO [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine] St. 2595. D. 1, 2137. 154 [in Ukrainian].
11. TsDAVO [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine] St. 2595. D. 1, 3825. 60 [in Ukrainian].
12. TsDAVO [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine] St. 2605. D. 2, 59. 71 [in Ukrainian].
13. TsDAVO [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine] St. 2605. D. 2, 839. 134 [in Ukrainian].
14. TsDAVO [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine] St. 2605. D. 2, 928. 164 [in Ukrainian].
15. TsDAVO [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine] St. 2605. D. 3, 1057. 43 [in Ukrainian].
16. TsDAVO [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine] St. 2605. D. 3, 1452. 123 [in Ukrainian].
17. TsDAVO [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine] St. 2605. D. 3, 1452. 203 [in Ukrainian].
18. TsDAVO [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine] St. 2605. D. 3, 1581. 193 [in Ukrainian].
19. TsDAVO [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine] St. 2605. D. 3, 1581. 193 [in Ukrainian].
20. TsDAVO [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine] St. 2605. D. 3, 1881. 162 [in Ukrainian].
21. TsDAVO [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine] St. 2605. D. 3, 255. 87 [in Ukrainian].
22. TsDAVO [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine] St. 2605. D. 3, 809. 72 [in Ukrainian].
23. TsDAVO [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine] St. 2675. D. 1, 134. 110 [in Ukrainian].

24. *TsDAVO [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine]* St. 2839. D. 1, 23. 45 [in Ukrainian].
25. Shapovalova, N.S. (1980). Uchastj profspilok Ukrajinsjkoji RSR v orghanizaciji mizhnarodnogho robitnychogho lystuvannja (1926–1932 rr.) [The fate of profspilok of the Ukrainian RSD in the organisation of the international rostovanno leaf (1926–1932)]. *Visnyk Kharkivsjkogho universytetu*, 12, 32-38 [in Ukrainian].

Вітенко Захар Романович

Аспірант

Національний Педагогічний Університет ім. М. П. Драгоманова
02000, м. Київ, вул. Пирогова, 9**Vitenko Zahar**

Post-graduate-student

National Pedagogical Dragomanov University
9, Pirogova str., Kyiv, 02000, Ukraine

ORCID: 0000-0002-7827-690X

Email: svitanok93@mail.ru

Цитування: Вітенко З. Р. Міжнародна епістолярія українських профспілок (1920-х – 1930-х рр. XX ст.) / З. Р. Вітенко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 6. – С. 13-20.

Citation: Vitenko, Z.R. (2018). Mizhnarodna epistolariia ukrainiskykh profspilok (1920-kh – 1930-kh rr. XX st.) [International epistolary of Ukrainian trade unions (1920 – 1930 years of the XX century)]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(6), 13-20.

Стаття надійшла / Article arrived: 04.06.2018

Схвалено до друку / Accepted: 18.06.2018

Україна в роки Північної війни в донесеннях англійського посла Чарльза Вітворта

Слісаренко О. М., Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Статтю присвячено аналізу одного з популярних джерел з історії Великої Північної війни 1700–1721 рр. – донесень англійського посланника Чарльза Вітворта з Москви до Лондона. Ці донесення відображають події в період 1704–1711 роки, тобто за шість років. До сьогодення це цінне джерело не піддавалося всебічному аналізу ні в українській, ні в російській історичній науці.

Головною метою статті було виявлення особливостей російськомовного перекладу цих документів, здійсненого наприкінці XIX століття. Автор статті використав при дослідженні метод контент-аналізу обох текстів – оригінального англійського та російського перекладу. В результаті такого аналізу було виявлено ряд значних помилок перекладу та осучаснення державних назв і термінів. Зокрема, англійській дипломат у своїх донесеннях не використовує назву Малоросія, натомість використовує терміни «Козакія», «Черкасія» та «Україна», а також в абсолютній більшості випадків вживає назву «Московія», майже завжди перекладеного у російському тексті XIX століття терміном «Росія». Можливість порівняти оригінальний англійський текст та пізніший його російський переклад дозволила виявити як друкарські хиби, так і поодинокі, але суттєві, перекручення тексту. Охарактеризовані закономірності вживання Ч. Вітвортом державно-політичної термінології цілком відповідають європейському дипломатичному лексикону, який виокремлював Україну як суб'єкта міжнародних відносин.

Автором установлена висока об'єктивність англійського дипломата у висвітленні подій Великої Північної війни, його критичне ставлення до офіційних повідомлень московського уряду та прагнення постійно перевіряти ці відомості з інших джерел. На думку автора, існує потреба видання максимально адекватного українського перекладу цього документального корпусу, що повинно покращити рівень досліджень в Україні цього важливого історичного етапу.

Ключові слова: Вестфальська система міжнародних відносин; контент-аналіз; нове прочитання; інформаційне коло; дипломатичний корпус; естаблішмент; щотижневі звіти

Ukraine during the years of the Northern War in the reports of British Ambassador Charles Wittworth

Slisarenko O. M., Oles Honchar Dnipro National University

The article is devoted to the analysis of one of the most popular sources on the history of the Great Northern War of 1700–1721. – reports of the English envoy Charles Witworth from Moscow to London. These reports reflect events during the period 1704–1711, that is, in six years. Until now, this valuable source has not been subjected to a deep analysis either in Ukrainian or in Russian historical science.

The main purpose of the article was to identify the features of the Russian-language translation of these documents, carried out at the end of the XIX century. The author of the article used the method of content analysis of both texts – original English and his Russian translation. A total of more than 300 different acts were published from the diplomatic correspondence of the British mission in Moscow. Of these, 225 letters belong personally to Ch. Witworth, 27 were instructions from London, and 42 were written by L. Weisbrod, secretary of the embassy during the absence of Ch. Whitworth.

As a result of such analysis, a number of significant errors in the translation and updating of state names and terms were identified. In particular, the English diplomat does not use the name «Little Russia» in his reports, but uses the terms «Kozakia», «Cherkassia» and «Ukraine», and in most cases applies the name «Moskovia», almost always translated into the Russian text of the XIX century by the term «Russia». The ability to compare the original English text and its subsequent Russian translation made it possible to identify both typos and single, but significant distortions of the text. The characterization of Ch. Witworth's use of state-political terminology fully corresponds to the European diplomatic lexicon, which Ukraine understood as a subject of international relations.

The author established the high objectivity of the British diplomat in covering the events of the Great Northern War, his critical attitude to the official communications of the Moscow government and the desire to constantly check this information with messages from other sources. According to the author, there is a need to issue the most appropriate Ukrainian translation of the corpus of these documents, which should improve the level of research in Ukraine of this important historical stage.

Keywords: Westphalian system of the international relations; content analysis; new reading; information environment; diplomatic corps; establishment; weekly reports

Украина в годы Северной войны в донесениях английского посла Чарльза Витворта

Слесаренко А. Н., Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

Статья посвящена анализу одного из популярных источников по истории Великой Северной войны 1700–1721 гг. – донесений английского посланника Чарльза Витворта из Москвы в Лондон. Эти донесения отражают события в период 1704–1711 года, то есть за шесть лет. До сегодняшнего времени это ценный источник не подвергался глубокому анализу ни в украинской, ни в российской исторической науке.

Главной целью статьи было выявление особенностей русскоязычного перевода этих документов, осуществленного в конце XIX века. Автор статьи использовал при исследовании метод контент-анализа обоих текстов – оригинального английского и его русского перевода. В результате такого анализа был выявлен ряд существенных ошибок перевода и осовременивания государственных названий и терминов. В частности, английской дипломат в своих донесениях не использует название Малороссия, зато использует термины «Козакия», «Черкасия» и «Украина», а также в абсолютном большинстве случаев применяет название «Московия», почти всегда переведенного в русском тексте XIX века термином «Россия». Возможность сравнить оригинальный английский текст и последующий его русский перевод позволила выявить как опечатки, так и единичные, но существенные, искажения текста. Охарактеризованные закономерности употребления Ч. Витвортом государственно-политической терминологии вполне соответствуют европейскому дипломатическому лексикону, который понимал Украину как субъекта международных отношений.

Автором установлена высокая объективность английского дипломата в освещении событий Великой Северной войны, его критическое отношение к официальным сообщениям московского правительства и стремлением постоянно проверять эти сведения сообщениями из других источников. По мнению автора, существует потребность издания максимально адекватного украинского перевода корпуса этих документов, что должно улучшить уровень исследований в Украине этого важного исторического этапа.

Ключевые слова: Вестфальская система международных отношений; контент-анализ; новое прочтение; информационный круг; дипломатический корпус; истеблишмент; еженедельные отчеты

Постановка проблеми.

Велика Північна війна 1700–1721 років (або Друга Північна війна) стала не лише найдовшою війною XVIII століття, але й найважливішою війною для основних держав Центрально-Східної Європи. У цій війні нарешті повинно було вирішитися питання регіональної гегемонії між двома основними геополітичними гравцями: Швецією та Річчю Посполитою. Ця боротьба тривала усе попереднє століття з невеликою, але неухильною перевагою Швеції. У цій боротьбі обидві сторони використовували з різним успіхом фактор союзників. На боці Речі Посполитої, як правило, виступало Московське царство та Данія, шведи ж шукали підтримки в Османській державі та використовували доволі несподіваного спільника – Український Гетьманат. Союзні стосунки ускладнювались релігійним фактором, причому, хоч і християнська, але протестантська Швеція сприймалась Османами як менше зло, ніж католицька Річ Посполита чи ортодоксальна Московія.

Однак Північна війна закінчилася доволі несподіваним підсумком: обидва головні актори настільки були ослаблені, що втратили провідні позиції не лише в Європі, але й у власному регіоні. У виграші ж опинився третій, здавалося б спочатку,

другорядний гравець – Московська держава, що перетворилась на третю імперію в Європі. Український же Гетьманат після 60-річної боротьби за власне місце в «європейському концерті» Вестфальської системи перейшов у стадію повільного помирання й перетворення з суб'єкта європейської геополітики на її об'єкт.

Аналіз публікацій.

На сьогодні не створено цілісної комплексної картини участі українських земель у Великій Північній війні. Значна кількість істориків, переважно російських, притримується традиційних поглядів на роль українських земель у цій боротьбі як об'єкта геополітики між чотирма країнами – Московією, Річчю Посполитою, Швецією та Османською імперією. У сучасному російському історіописанні на таких позиціях залишаються В. Артамонов [1], П. Кротов [12], Ю. Беспячих [3] та, до певної міри, О. Беспалов [2] і В. Красіков [11].

Набирає сили, поки що переважно серед українських істориків, напрям осмислення подій 1708–1709 років як українсько-шведський союз відносно рівноправних суб'єктів міжнародного права. Ці аспекти знайшли своє відображення в працях В. Брехуненка [4], О. Гуржії [6], І. Діптан [7], С. Дубини [10], та, особливо, С. Павленка [15] і Т. Чухліба [19].

У Росії на такий постулат пристала відома дослідниця Т. Таїрова-Яковлева [17]. До певної міри її точку зору поділяють В. Возгрін [5] та В. Кулікова [13].

Усі названі автори оперували майже однаковим колом джерел, але дійшли висновків, що суттєво, інколи діаметрально, різняться між собою. На нашу думку, так сталося через те, що більшість дослідників не ставила перед собою за мету дослідити питання об'єктивності та достовірності повідомлень, уміщених у документах XVIII сторіччя, а сприймало їх матеріал суб'єктивно, довіряючи власній інтуїції. Прикладом такого ставлення, як нам здається, є використання дослідниками донесень англійського посланника, згодом посла у Москві, Чарльза Вітворта. Хоча дане джерело доступне науковцям вже близько півтора століття, детальний науковий аналіз його не проводився. На сьогоднішній момент автор даної статті виявив лише одну монографію, де присвячено певну увагу цій цікавій історичній постаті [14]. Але російська дослідниця Т. Лабутіна переважно аналізувала біографічні матеріали та політичні погляди Ч. Вітворта, не акцентувала увагу на точності та повноті його дипломатичної переписки.

Мета дослідження. Розв'язання даної суперечки можливе лише шляхом розширення кола джерел із даної тематики. Оскільки сподіватися на появу принципово нових джерел важко, автор запропонованої публікації має на меті здійснити аналіз уже відомих листів та донесень Ч. Вітворта, та виявити особливості цих текстів, які раніше залишались поза увагою дослідників. У своїх дослідженнях звернувся до методу нового прочитання уже відомих джерел. При дослідженні цих матеріалів автор вдався до методу контент-аналізу, що дало трохи неочікуваний результат.

Основний матеріал. Досить вагомим серед джерел, на нашу думку, є листування англійського дипломата в Москві Чарльза Вітворта зі своїм керівництвом та окрема книжка, опублікована Вітвортом після повернення до Лондона [18]. Цінність цього джерела полягає у відносній нейтральності Чарльза Вітворта до подій Північної війни та досить значному інформаційному колу, до якого мав доступ англійський посланник: московський істеблїшмент найвищого рангу, дипломатичний корпус, ділові кола, іноземні та місцеві негоціанти.

Варто вказати на дуже вдалу публікацію документів Вітворта, здійснену у 1884 та 1886 роках [8; 9]. У першій частині публікації (у 39-му томі «Сборника императорского русского историческо-го общества» вміщено листування англійського

посланника до Московії, починаючи від вересня 1704 року, коли Вітворт проїздив європейськими країнами (прибув до Москви у лютому 1705 року), і до березня 1708 року – загалом 123 документи. Друга частина (50-й том вказаної збірки) містить матеріали, починаючи від кінця березня 1708 року і до початку жовтня 1711 року – усього 180 документів. Загальна кількість складає, таким чином, понад 300 листів та донесень англійської дипломатичної місії в Москві. Деяка кількість із них є листами та інструкціями з Лондона від державних секретарів (так тоді іменували міністрів закордонних справ Англії) Р. Харлі, Ч. Хеджа, Ч. Бойля, Г. Сент-Джона, інших керівників зовнішньополітичного департаменту, лорда Сандерленда та герцога Квінсберрі. Скажімо, за період 1704–1707 років опубліковано 9 таких інструкцій, а за час 1708–1711 років таких листів було 27. Значну кількість донесень до Лондона (за підрахунками автора 42) складено секретарем англійського посольства в Москві Людвігом Вайсбродом. У цей час Ч. Вітворта відкликали до Лондона (кінець березня 1710), таким чином особисто Вітвортом складено щонайменше 225 листів та донесень. Із цих листів всі, починаючи з березня 1711 року, написані ним із різних міст Центральної Європи – Берліна, Дрездена, Відня. Ч. Вітворт, повертаючись до Москви, одержав завдання зустрітися з царем Петром, який перебував тоді в Речі Посполитій, на землях Західної України. Зустріч, однак, тоді не відбулася, бо цар особисто очолив своє військо в невдалому поході до Молдови проти Османської Туреччини. Тим не менше, англієць продовжував інформувати своє керівництво про ситуацію на Сході, контактуючи з царськими дипломатами в європейських столицях. Зустрівся Ч. Вітворт із царем Петром лише на початку 1712 року під час його лікування в Карлових Варах і незабаром прибув до Москви, однак донесень його за цей період не опубліковано [14, с. 124]. До речі, час майже річного перебування на Батьківщині англійський дипломат не гаяв дарма: він сформував на підставі власноруч зібраних даних невеликий звіт-книжку про становище Московської держави на поточний момент, яку ми вже згадували вище. Українським дослідникам цей твір доступний у російськомовному перекладі [18]. Текст цієї книжки містить соціально-економічний огляд та аналіз політико-правового ладу Московської держави, але мало стосується нашої тематики.

За формою це листування являє собою щоденні звіти посланника до Вайт-холу і в цілому добре збереглося. Втрачено лише незначну кількість

донесень (наприклад, за 1708 та 1710 роки втрачено по п'ятнадцять, а за 1709 рік відсутні лише п'ять листів). Оскільки в Англії до середини XVIII століття діяв юліанський стиль, датування переписки відбувалося за двома стилями, юліанським та григоріанським. Значну кількість листів – до 30% – перекладено не повністю, а з деякими скороченнями, головним чином у початкових частинах пропущено формули ввічливості.

Тематика листів різноманітна: питання дипломатичного етикету, економічна аналітика, особисті проблеми англійської дипломатичної місії, характеристика головних державних діячів Московської держави, таких як О. Меншиков, Ф. Головін, Г. Головін, П. Шафіров тощо. Але найбільшу увагу Ч. Вітворт, і це не дивно, привертала подія Північної війни. Трохи менше матеріалів у листуванні присвячено розв'язанню дипломатичного казусу навколо московського посла в Лондоні та Гаазі (на той момент Нідерланди та Англія перебували в особистій унії) А. Матвєєва. Інцидент з Матвєєвим тягнувся довго і опосередковано був пов'язаний із подіями Північної війни.

Наявність паралельного англійського тексту дає можливість дослідникам більш точно усвідомити характер наведеної Вітвортом інформації, виявити свідомі чи несвідомі неточності перекладу тощо. Щодо неточностей, то автор даної монографії звернув увагу на певні пасажі. У двох випадках, обговорюючи обставини та перспективи англійського тютюнового бізнесу, Вітворт вживає слово «Circassia», тобто «Черкасія» (Україна), але перекладач чомусь використав термін «Кавказ» та «кавказький тютюн»! [8, с. 57; 80]. З попереднього та подальшого текстів зрозуміло, що мова не йде про будь-який регіон Кавказу, а саме про конкуренцію українського та англійського тютюну [8, с. 25]. Знає та вживає англійський посланник і термін «Україна» [8, с. 25, 282, 296, 435; 9, с. 29, 30, 39, 43, 62], не користуючись жодного разу назвою «Малоросія». Щодо вживання терміну «Росія», то Ч. Вітворт у державному розумінні «King of Russia» вжив його буквально тричі [8, с. 128, 214, 219], в усіх інших випадках вживаючи термін «Moscow» (Московія) або «Czar's» (Царат), а одного разу вжив термін «this empire» (тутешня імперія) [8, с. 369]. Хоча слово «росіяни» чи його похідні він теж інколи вживає, але переважно в етнічному, а не державницькому сенсі. Усього нами виявлено 37 разів вживання цього терміну окремо чи в словосполученнях у листах, уміщених у 3-му томі. До того ж значно частіше англієць користується терміном «moscovites», який перекладач

довільно трактує то як «русские» [8, 162, 201, 209, 229, 235, 256, 257, 273, 274, 291, 293, 307, 347, 357, 360, 363, 366, 372, 374, 389, 458; 9, с. 20, 24, 26, 39, 45, 50, 55, 58], то як «москвитяне» [8, с. 275, 292, 294, 392, 422, 423, 431, 450], то як «московські [люди, війська тощо]». Але найчастіше Вітворт вживає термін «цей народ [двір, країна, купці]» або ж «царський двір [країна, інтереси, служба, військо, купці]». Майже завжди перекладач XIX століття в даному разі застосовує слово «русские» або «российские». Одного разу перекладач здійснив відверту фальсифікацію англомовного оригіналу. При описі штурму Веприка в листі від 2 (13 н. ст.) лютого 1709 року Ч. Вітворт, спираючись на власне офіційні листи московських чиновників, наводить кількість загиблих шведських вояків: 25 офіцерів та 385 рядових, кількість поранених же вказано як близько тисячі. Але перекладач додав ще тисячу забитих рядових, а про поранених ствердно вказав – тисяча! [9, с. 140]. Отже, шведські втрати замість близько 1400 вбитими та пораненими впевнено зросли до 2,5 тис. вояків. Автор запропонованої статті звернув увагу також і на те, що під час публікації додатку до листа Ч. Вітворта від 20 (31) липня 1709 року залишилась не виправленою друкарська помилка в даті: замість потрібного 1709 року перекладачем подано 1711 рік.

Якщо говорити про особливості перекладу листування Ч. Вітворта, то варто відзначити виправданість лише трьох термінологічних замінів: англійський посланник майже завжди називає московського посла в Лондоні та Гаазі Андрія Матвєєва по-батькові – «Артамонович», можливо, вважаючи це прізвищем. Часто, особливо в перший рік свого перебування в Москві, Вітворт теж по-батькові іменував Меншикова – «Данилович». І лише згодом, у пізніших листах 1707–1711 років, став використовувати реальне прізвище царського фаворита. Крім того, замість англійських військових звань «лейтенант» та «енсін» перекладач застосовував російські аналоги «поручик» та «прапорщик». Присутні у тексті перекладу й менш принципові похибки. Наприклад, одного разу білоруський Полоцьк перекладено як Плоцьк (місто в Польщі), якщо це не друкарська помилка [8, с. 224]. У документах весни 1709 року англієць правильно називає українське містечко Опішнею, а перекладач чомусь двічі вживає назву Опочна [9, с. 181]. На сторінці 262 39-го тому «Сборника ИРИО» в перекладі пропущено кількість діжок (10 тис.), а на сторінці 307 замість «шість ліг» оригінального тексту з'яви-

лось «шість вузлів» (?). Виходить, що шведські кораблі перебували не на відстані в 24 км від бази московського флоту, а стояли майже впритул, за два метри! Тим не менш, вказана публікація є одним із цінних та відносно об'єктивних джерел при вивченні періоду Північної війни.

Сам Ч. Вітворт неодноразово зазначав, що офіційні московські реляції, які він перекладав для своїх лондонських керівників, досить малодостовірні та намагався їх перевірити за допомогою інших джерел. Показовим є два його повідомлення про поразку царських військ біля Головчина. Спочатку в листі від 14 (25 за н. ст.) липня 1708 року він просто переклав офіційні повідомлення московського уряду про цей бій, а згодом 11 (22 за н. ст.) серпня повідомляє, що «...реляція, повідомлена мені офіційною владою...майже вся фальшива» [9, с. 38]. Далі він наводить свідчення неназваного учасника бою, військового інженера, напевне, іноземця. А потім, трохи згодом, у листі від 15 (26 за н. ст.) вересня англієць ще раз підкреслює «...що повідомлення московитських реляцій слід значно пом'якшувати» [9, с. 152]. Зрештою, Вітворт сформулював інформаційну ситуацію в Москві таким чином: «Взагалі я змушений зазначити, що ні міністри царя, ні будь-які інші листи з табору [московських військ – О. С.], окрім тих, що надіслані приватними шляхами, ніколи не згадують про невдачі своїх військ, тобто повністю довіряти їм не можна» [9, с. 152]. Подібного ж висновку дійшов і посланник прусського короля Г. Кайзерлінг: «Ніяк не можу збагнути, як це узгоджується з іншим, щоб в усіх листах, доставлених з московського боку, створюється великий галас з приводу поганого стану швед-

ської армії і при цьому не можуть не брехати про те, що...король Швеції окупував майже всю Україну, а також поставив під нагляд решту прилеглих міст» [16, с. 117].

Підсумовуючи викладене, можемо зазначити, що вказане листування англійського посланника в Москві Чарльза Вітворта дає цінний матеріал не лише фактологічного плану для оцінки подій Великої Північної війни, але дозволяє зробити цікаві світоглядні висновки щодо сприйняття європейцями учасників цієї боротьби і, зокрема, нашої Батьківщини. Охарактеризовані закономірності вживання Ч. Вітвортом державно-політичної термінології цілком відповідають європейському дипломатичному лексикону, який виокремлював Україну як суб'єкт міжнародних відносин. У цілому Вітворт намагався критично ставитися до офіційних повідомлень московського уряду, однак не можна звинуватити його в упередженості. Як засіб перевірки офіційної інформації англійський дипломат вдавався до неофіційних бесід з офіцерами-іноземцями, що служили в московській армії, контактував із дипломатами інших країн, які мали власну мережу інформаторів, англійськими й іншими комерсантами, а також спирався на власні спостереження. Проте останній засіб, на нашу думку, був не дуже ефективним, оскільки Ч. Вітворт не часто залишав Москву у згадані роки.

Переклад донесень Ч. Вітворта російською мовою, здійснений у 1884–1886 роках, мимоволі згладжував та осучаснював суттєві особливості вживання англійським дипломатом тогочасної державно-політичної термінології, тому, на нашу думку, було б корисним здійснити публікацію цього документального комплексу перекладом українською мовою, максимально наближеним до оригінального тексту

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Артамонов В. А. Полтавское сражение. К 300-летию Полтавской победы / В. А. Артамонов. – М.: МППА БИМ-ПА, 2009. – 704 с.
2. Беспалов А. В. Битвы Великой Северной войны / А. В. Беспалов. – М.: Рейтар, 2005. – 254 с.
3. Беспятых Ю. Н. Иностранные источники по истории России в первой четверти XVIII в. Ч. Уитворт, Г. Грунт, Л. Эренмальм / Ю. Н. Беспятых. – СПб.: Блиц, 1998. – 480 с.
4. Брехуненко В. А. Східна брама Європи: Козацька Україна середини XVI–XVIII ст. / В. А. Брехуненко. – Київ: Темпора, 2014. – 504 с.
5. Возгрин В. Е. Военно-политический конфликт в период пребывания Карла XII в Турции (1709–1714) (по неопубликованным источникам) / В. Е. Возгрин // Проблемы войны и мира в эпоху нового и новейшего времени (к 200-летию подписания Тильзитского договора). – СПб.: Изд-во Дом СПбГУ, 2008. – С. 57-75.
6. Гуржій О. І. Історія козацтва. Держава – військо – битви / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. – Київ: Арій, 2015. – 464 с.
7. Діптан І. «Український рубікон» 1708 року: візія М. С. Грушевського / І. Діптан // СЛ. – 2014. – № 4. – С. 127-150.
8. Донесения и другие бумаги чрезвычайного посланника английского при русском дворе Чарльза Витворта с 1704 по 1708 гг. // Сборник императорского русского исторического общества, Т. 39. – СПб.: Тип. Импер. Акад. Наук, 1884. – 496с.

9. Донесения и другие бумаги чрезвычайного посланника английского при русском дворе Чарльза Витворта и секретаря его Вейсброда с 1708 по 1711 гг. // Сборник императорского русского исторического общества, Т. 50. – СПб.: Тип. Импер. Акад. Наук, 1886. – 558с.
10. Дубина О. Що будував Мазепа: Російську імперію чи Україну? (Роздуми над українським перекладом книги про Мазепу) / О. Дубина // Сіверянський Літопис, 2013 – № 3. – С. 110-126.
11. Красиков В. А. Северная война или блицкриг по-русски / В. А. Красиков. – М.: ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2010. – 478 с.
12. Кротов П. А. Битва при Полтаве (К 300-летней годовщине) / П. А. Кротов. – СПб.: Истор. иллюстрация, 2009. – 416 с.
13. Куликова В. Ф. Иностранцы о ситуации на Украине в первом десятилетии XVIII века / В. Ф. Куликова. – М.: ООО «Корпоративные медиа», 2010. – 152с.
14. Лабутина Т. Л. Британцы в России в XVIII веке / Т. Л. Лабутина. – СПб.: Алтейя, 2013. – 352с.
15. Павленко С. Військо Карла XII на Півночі України / С. Павленко. – Київ: КМА, 2017. – 512 с.
16. Події Північної війни в Україні в донесеннях Георга Кайзерлінга (1708–1709р.) // Сіверянський Літопис. – 2015. – № 4. – С. 112-120.
17. Таирова-Яковлева Т. Г. Иван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради» / Т. Г. Таирова-Яковлева. – Київ: Кліо, 2013. – 403с.
18. Уитворт Ч. Россия в начале XVIII века. Сочинения Ч. Уитворта / Ч. Уитворт. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1988. – 224 с.
19. Чухліб Т. В. Шлях до Полтави: Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи / Т. В. Чухліб. – Київ: Наш час, 2008. – 262 с.

REFERENCES

1. Artamonov, V.A. (2009). *Poltavskoe srazhenie. K 300-letiju Poltavskoj pobedy [Poltava Battle. To the 300th anniversary of the victory of Poltava]*. Moscow: MPPA BIMPA [in Russian].
2. Bepalov, A.V. (2005). *Bitvy Velikoj Severnoj vojny [Battle of the Great Northern War]*. Moscow: Rejtar [in Russian].
3. Bespjatyh, Ju.N. (1998). *Inostrannye istochniki po istorii Rossii v pervoj chetverti XVIII v. Ch. Uitvort, G. Grunt, L. Jerenmal'm [Foreign sources on the history of Russia in the first quarter of the XVII century. C. Whitworth, G. Grunt, L. Eerenmalm]*. Snt. Petersburg [in Russian].
4. Brehunenko, V.A. (2014). *Shidna brama Yevropy: Kozatska Ukraina seredyny XVI–XVIII st. [Eastern Gate of Europe: Cossack Ukraine in the middle of the XVI–XVIII centuries.]* Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
5. Vozgrin, V.E. (2008). *Voenno-politicheskij konflikt v period prebyvaniya Karla XII v Turcii (1709–1714) (po neopublikovannym istochnikam) [Military-political conflict during the period of Charles XII's visit to Turkey (1709-1714) (according to unpublished sources)]. Problemy vojny i mira v jepohu novogo i novejshego vremeni (k 200-letiju podpisaniya Til'zitskogo dogovora)*. Snt. Petersburg: Izd-vo Dom SPbGU [in Russian].
6. Gurzhij, O.I., & Chuhlib, T.V. (2015). *Istoriia kozatstva. Derzhava – viisko – bytvy [History of the Cossacks. State – Army – Battle]*. Kyiv: Arij [in Ukrainian].
7. Diptan, I. (2014). «Ukrains'kij rubikon» 1708 roku: vizija M. S. Grushevs'kogo [«Ukrainian Rubicon» in 1708: the vision of M. S. Hrushevsky]. *SL*, 4, 127-150 [in Ukrainian].
8. Donesenija i drugie bumagi chrezvychajnogo poslannika anglijskogo pri russkom dvore Charl'za Vitvorta s 1704 po 1708 gg. [Reports and other papers of the extraordinary envoy of English at the Russian court of Charles Whitworth from 1704 to 1708]. (1884). *Sbornik imperatorskogo russkogo istoricheskogo obshhestva – Collection of the Imperial Russian Historical Society*. (Vol. 39). Snt. Petersburg: Tip. Imper. Akad. Nauk [in Russian].
9. Donesenija i drugie bumagi chrezvychajnogo poslannika anglijskogo pri rusakom dvore Charl'za Vitvorta i sekretarja ego Vejsbroda s 1708 po 1711 gg. [Reports and other papers of the extraordinary envoy of English at the Russian court yard of Charles Whitworth and his secretary Weisbrod from 1708 to 1711]. (1886). *Sbornik imperatorskogo russkogo istoricheskogo obshhestva – Collection of the Imperial Russian Historical Society*. (Vol. 50). Snt. Petersburg: Tip. Imper. Akad. Nauk [in Russian].
10. Dubina, O. (2013). *Shcho buduvav Mazepa: Rosiisku imperiiu chy Ukrainu? (Rozdumy nad ukrainskym perekladom knyhy pro Mazepu) [What did Mazepa build: Russian empire or Ukraine? (Reflections on the Ukrainian translation of the book about Mazepa)]*. *Siverjans'kij Litopis*, 3, 110-126 [in Ukrainian].
11. Krasikov, V.A. (2010). *Severnaja vojna ili blickrig po-russki [The Northern War or Blitzkrieg in Russian]*. Moscow: ZAO «OLMA Media Grupp» [in Russian].
12. Krotov, P.A. (2009). *Bitva pri Poltave (K 300-letnej godovshhine) [The Battle of Poltava (On the 300th Anniversary)]*. Snt. Petersburg: Istor. Illjustracija [in Russian].
13. Kulikova, V.F. (2010). *Inostrancy o situacii na Ukraine v pervom desjatiletii XVIII veka [Foreigners on the situation in Ukraine in the first decade of the XVII century]*. Moscow: ООО «Корпоративные медиа» [in Russian].

14. Labutina, T.L. (2013). *Britancy v Rossii v XVIII veke [British in Russia in the XVIII century]*. Snt. Petersburg: Altejska [in Russian].
15. Pavlenko, S. (2017). *Viisko Karla XII na Pivnochi Ukrainy [The troop of Charles XII in the north of Ukraine]*. Kyiv: KMA [in Ukrainian].
16. Podii Pivnichnoi viiny v Ukraini v donesenniakh Heorha Kaizerlinha (1708–1709r.). [Events of the Northern War in Ukraine in the reports of Georges Kaiserling (1708–1709)]. (2015). *Siverjans'kij Litopis*, 4, 112-120 [in Ukrainian].
17. Tairova-Jakovleva, T.G. (2013). *Ivan Mazepa i Rosiiska imperiia. Istoriia «zrady» [Ivan Mazepa and Russian Empire. The story of «betrayal»]*. Kyiv: Klio [in Ukrainian].
18. Uitvort, Ch. (1988). *Rossija v nachale XVIII veka. Sochinenija Ch. Uitvorta [Russia at the beginning of the XVIII century. Compositions by C. Whitworth]*. Moscow-Leningrad: Izd-vo AN SSSR [in Russian].
19. Chuhlib, T.V. (2008). *Shliakh do Poltavy: Ukraina i Rosiia za doby hetmana Mazepy [The Path to Poltava: Ukraine and Russia during the Hetman Mazepa]*. Kyiv: Nash chas [in Ukrainian].

Слісаренко Олександр Миколайович

Кандидат історичних наук, доцент
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
49000, Дніпро, проспект Гагаріна, 72.

Slisarenko Oleksandr

PhD in History, Associate Professor
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarina Ave., Dnipro, 49000, Ukraine
Email: a.slisarenko61@gmail.com

Цитування: Слісаренко О. М. Україна в роки Північної війни в донесеннях англійського посла Чарльза Вітворта / О. М. Слісаренко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 6. – С. 21-27.

Citation: Slisarenko, O.M. (2018). *Ukraina v roky Pivnichnoi viiny v donesenniakh anhliiskoho posla Charlza Vitvorta [Ukraine during the years of the Northern War in the reports of British Ambassador Charles Wittworth]*. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(6), 21-27.

Стаття надійшла / Article arrived: 26.05.2018

Схвалено до друку / Accepted: 18.06.2018

Втілення в радянському художньому кіно образів «ворога» та «героя» періоду Української революції 1917–1921 рр.

Пижиж А. М., Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Проаналізовано втілення в радянських художніх фільмах 1920-х – 1950-х рр. образів «ворога» та «героя» доби Української революції. Спираючись на підходи історичної імагології, відображено специфіку формування та пропагування кінематографічних образів, тематично пов'язаних із 1917–1921 рр. Підкреслено, що на думку партійних ідеологів кінематограф мав стати знаряддям поширення комуністичної ідеології та формування в суспільстві уявлень про революційне минуле. Встановлено, що зображення революційних подій через призму ідеологічних вимог влади було одним із провідних напрямків радянського кінематографа. Фільми різних жанрів відображали боротьбу більшовиків за встановлення та утримання влади у 1917–1921 рр., формували у глядачів стійкі візуальні образи «ворога» революції та «героя». З'ясовано, що ці образи мали відмінне змістове наповнення та екранне втілення у різні періоди розвитку радянського кінематографа. Так, у 1920-х роках у художніх фільмах «Остап Бандура» (1924 р.), «Пісудський купив Петлюру» (1926 р.), «Два дні» (1927 р.), «Звенигора» (1927 р.), «Арсенал» (1929 р.) та ін. «ворогів» представляли підступними, продажними, безжальними і водночас жалюгідними та комічними. «Герої», не дивлячись на непривабливий зовнішній вигляд, показані близькими до глядача та переконаними в перемозі під час боротьби за революційну правду. У 1930-х роках, в умовах сформованої тоталітарної системи, протилежні образи зазнають певних змін і отримують додаткові риси. Так, у фільмах «Щорс» (1939 р.) та «Вершники» (1939 р.) «вороги» все більш скритні та лицемірні, а «герої» – відверті, цілеспрямовані, прямолінійні, впевнені в рішеннях і діях партійного керівництва. Встановлено, що головним персоніфікованим «ворогом» у радянському художньому кіно довоєнної доби став Симон Петлюра. У роки німецько-радянської війни та в післявоєнний період у фільмах «Олександр Пархоменко» (1942 р.) та «Правда» (1957 р.) «ворогів» зображували менш емоційно, але більш зневажливо – як невпевнених і безвольних, а революційних «героїв», навпаки – свідомими, врівноваженими, які діють за планом, розробленим вождами комуністичної партії. Доведено, що впродовж всього існування радянського кінематографа, протиставлення образів «ворога» і «героя» дозволяло показати неминучість поразки українських національних сил і перемоги більшовиків.

Ключові слова: кінематограф; імагологія; художній фільм; радянська влада; УРСР; С. Петлюра; О. Довженко

Visualization of the image of «enemies» and «heroes» from the period of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 in Soviet narrative films

Pyzyh A. M., Taras Shevchenko National University of Kyiv

The Soviet authorities paid a considerable attention to the development of the cinematography. The cinema was recognized in decisions taken by congresses of the Russian Communist Party (Bolsheviks), and in works of party ideologists, as an important tool of influence for masses. The Soviet movies carried an ideological burden – they played a role of party agitators and imposed images of the «heroes» and «enemies» on viewers. The purpose of the article is to examine how the image of «heroes» and «enemies» from the period of revolution was developed in the Soviet narrative films of 1920th–1950th. The analysis of papers and books on the history of Ukrainian cinematography proves that the problem was not properly investigated by researchers. The article, by applying approaches of the historical imagology, explores the process of how the images of «heroes» and «enemies» in the Ukrainian Soviet films were created and popularized. One of the main topics of the Soviet cinema was the history of the revolutionary events, which were presented according to ideological requirements of the authorities. Films of various genres reflected the struggle of the Bolsheviks for the establishment and maintenance of the power in 1917–1921. They formed a stable perception of the images of the «enemy» and «hero» of the revolution. For example, in the 1920th, «enemies» were depicted as insidious, corrupt, ruthless and at the same time – as miserable and comic in such films as «Ostap Bandura» (1924), «Piłsudski bought Petlura» (1926), «Two days» (1927), «Zvenyhora» (1927), «Arsenal» (1929), «Night driver» (1929). Instead, the «heroes» were simple, accessible, open. In the 1930th, when the building of a totalitarian system in the USSR had been completed, the images obtained some additional features. Thus, in Oleksandr Dovzhenko's films «Shchors» (1939) and Ihor Savchenko's «The Riders» (1939), «enemies» became increasingly hidden, insincere and hypocritical, and «heroes» were purposeful, straightforward and confident of victory. In the films made during and after the German-Soviet war «enemies» were depicted contemptuously. They were uncertain and weak-willed. While the revolutionary «heroes», on the contrary, were calm, conscious and acting in accordance with the plan. Such images were embodied in the films «Alexander Parkhomenko» (1942) and «The Truth» (1957). Soviet films impose images of the «enemies» which weak, anti-popular, dependent on external support and struggling against Soviet power in vain. Symon Petlura

was the main personified «enemy» in the Soviet films. The images of the «heroes» were the embodiment of the glorious revolutionary past, the force of the Soviet power, the victorious progress of the communist revolution. The Soviet cinematography throughout its existence opposed the images of the «enemy» and «hero» and presented the inevitable defeat for one and the victory for the other. Nowadays, the creation of new visual images of «heroes» and «enemies» of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 remains an urgent task for Ukraine.

Keywords: cinematography; imagology; narrative film; Soviet authority; Ukrainian SSR; Symon Petlura; Oleksandr Dovzhenko

Воплощение в советском художественном кино образов «врага» и «героя» периода Украинской революции 1917–1921 гг.

Пыжик А. М., Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

Проанализировано воплощение в советских художественных фильмах 1920-х – 1950-х гг. образов «врага» и «героя» времён Украинской революции. Опираясь на подходы исторической имагологии отражено специфику формирования и пропаганды кинематографических образов, тематически связанных с 1917–1921 гг. Подчёркнуто, что по мнению партийных идеологов кинематограф должен был стать орудием распространения коммунистической идеологии и формирования в обществе представлений о революционном прошлом. Установлено, что отображение революционных событий через призму идеологических требований власти было одним из ведущих направлений советского кинематографа. Фильмы разных жанров иллюстрировали борьбу большевиков за установление и удержание власти в 1917–1921 гг., формировали у зрителей устойчивые визуальные образы «врага» революции и «героя». Выяснено, что эти образы имели отличное содержательное наполнение и экранное воплощение в разные периоды развития советского кинематографа. Так, в 1920-х годах в художественных фильмах «Остап Бандура» (1924 г.), «Пилсудский купил Петлюру» (1926 г.), «Два дня» (1927 г.), «Звенигора» (1927 г.), «Арсенал» (1929 г.) и др. «врагов» представляли коварными, продажными, безжалостными и одновременно жалкими и комическими. «Герои», несмотря на неприглядный внешний вид, показаны близкими к зрителю и убеждёнными в победе во время борьбы за революционную правду. В 1930-х годах, в условиях сложившейся тоталитарной системы, противоположные образы претерпевают определённые изменения и получают дополнительные черты. Так, в фильмах «Щорс» (1939 г.) и «Всадники» (1939 г.) «враги» все более скрытные и лицемерные, а «герои» – открытые, целеустремлённые, прямолинейные, уверенные в решениях и действиях партийного руководства. Установлено, что главным персонифицированным «врагом» в советском художественном кино довоенной эпохи стал Симон Петлюра. В годы германо-советской войны и в послевоенный период в фильмах «Александр Пархоменко» (1942 г.) и «Правда» (1957 г.) «врагов» изображали менее эмоционально, но более пренебрежительно – как неуверенных и безвольных, а революционных «героев» наоборот – сознательными, уравновешенными, которые действуют по плану, разработанному вождями коммунистической партии. Доказано, что на протяжении всего существования советского кинематографа, противопоставление образов «врага» и «героя» позволяло показать неизбежность поражения украинских национальных сил и победы большевиков.

Ключевые слова: кинематограф; имагология; художественный фильм; советская власть; УССР; С. Петлюра; А. Довженко

Постановка проблеми.

Встановлення радянської влади в Україні не означало остаточної перемоги більшовиків. Ідеї світової революції і далекого світлого майбутнього залишалися незрозумілими для переважної більшості населення України. Більшовицькі ідеологи поставили стратегічне завдання сформувати нове покоління людей, для яких комуністична ідеологія стане невід'ємною частиною існування. В руках більшовиків українська мова, школа, література, мистецтво виступали засобами впливу на свідомість людей. Поряд із плакатом, скульптурою, театральною виставою важливим знаряддям поширення комуністичної ідеології і засобом формування « нової » людини розглядався кінематограф. Радянські художні фільми несли ідеологічне навантаження,

відігравали роль партійного агітатора та пропагандиста, створювали візуальні образи «героїв» і «ворогів» нового ладу та нав'язували їх глядачам.

Український кінематограф розвивався в умовах тотального контролю з боку партійно-державної влади і виконував ті завдання, які перед ним ставилися. Революційна тематика довгий час домінувала в радянському кінематографі. Екранні «герої», більшовики чи їх прихильники, наділялися найкращими рисами і впевнено перемагали нікчемних «ворогів» революції. Глядача переконували у перевагах борців за встановлення і збереження більшовицької влади і, натомість, у безперспективності боротьби за створення не радянської України.

Аналіз досліджень і публікацій.

Історія українського кіно знайшла широке висвітлення у вітчизняній історіографії. Переваж-

но зусиллями мистецтвознавців розкрито особливості становлення і розвитку кінематографа в Україні в різні історичні періоди, у тому числі в роки існування СРСР. У радянські часи в узагальнюючих працях з історії українського кіномистецтва акцент робився на аналізі окремих періодів розвитку кінематографа, виконанні завдань партії та уряду кіномитцями, характеристиці окремих фільмів [11; 15; 16]. Ще з середини 1920-х рр. у кінознавчих журналах в окремих статтях піднімалися питання втілення у фільмах різних образів, у тому числі радянських «героїв» та «ворогів» революційної доби [1; 10; 22]. Інтерпретація образів мала відповідати ідеологічним вимогам комуністичної партії до відображення революційних подій і трактування ролі тих чи інших політичних діячів у 1917–1921 рр.

На відміну від праць радянських авторів, американський кінознавець українського походження Б. Берест у своїй «Історії українського кіно» (1962 р.) звернув увагу на своєрідність і неповторність національного кінематографа, висвітлив творчі здобутки та мистецькі поразки, показав негативний вплив партійного диктату і втручання влади в діяльність кіномитців [4]. Важливе місце в його роботі відводилося аналізу окремих фільмів і їх значенню для розвитку українського кіномистецтва, в тому числі художніх фільмів, які втілювали образи революційної доби.

Праці з історії українського кінематографа, які з'явилися в роки після відновлення незалежності України, характеризують загальні тенденції розвитку кіно в різні історичні періоди, творчість кінорежисерів, здобутки і втрати національного кіномистецтва [3; 14; 21]. В окремих роботах вітчизняних кінознавців та дослідників з діаспори приділяється значна увага характеристиці художніх фільмів [9; 13; 29]. Реалізація державної політики у кінематографічній сфері аналізується в працях О. Кузюк, Р. Росляка, Я. Примаченко [18; 24; 26; 27]. Проте автори не ставили перед собою завдання розкрити втілення, а тим більше протиставлення, окремих образів у фільмах.

Проблема відображення кінематографістами історії України піднімається у працях Л. Брюховецької [5; 6; 7]. Серед різних аспектів екранної репрезентації історії України вона аналізує умови створення, сюжет, значення художніх фільмів, присвячених 1917–1921 рокам, які, власне, формували позитивні та негативні конкретні чи узагальнені образи діячів революції.

Вивченням формування в національних культурах образів «свого» і «чужого» займаються до-

слідники в межах міждисциплінарного напрямку імагології, яка почала розвиватися з другої половини ХХ ст. [8; 17; 23]. Однак у роботах вітчизняних представників цього напрямку відсутній аналіз кінематографічних образів «свій-герой» та «чужий-ворог» періоду революції 1917–1921 рр., що формувалися у радянських художніх фільмах.

Аналіз наукової літератури засвідчує, що дана проблема не була належним чином опрацьована вченими. У зв'язку з чим метою статті є дослідження еволюції втілення в радянських художніх фільмах 1920-х – 1950-х рр. образів «ворога» та «героя» революційної доби.

Виклад основного матеріалу.

Впродовж усього існування радянської влади комуністичні ідеологи приділяли значну увагу розвитку кінематографа. Загальновідомими є слова В. Леніна у розмові з А. Луначарським про кіно як найважливіше з мистецтв. Сам же нарком освіти РСФРР А. Луначарський, доповідаючи на Всесоюзній кінонаradі в 1924 р., висловив думку, що кінематограф виступає зброєю, яку можна використовувати для впливу на маси і, в порівнянні з іншими видами мистецтва, кіно дешевше, воно портативне і наочне [20, с. 35-38]. Інший лідер більшовицької партії, Л. Троцький у 1923 р. у статті «Церква, водка і кінематограф» наголошував, що кінематограф найкращий інструмент пропаганди і має стати знаряддям комуністичного виховання. До того ж кіно, як він зазначав, може допомогти витіснити розваги, пов'язані зі вживанням алкоголю, запропонує населенню нову театралізовану обрядовість, замість церкви, і наповнить державний бюджет додатковими коштами [30].

У резолюціях XII (1923 р.) та XIII (1924 р.) з'їздів РКП(б) кіно окреслювалося як один із найважливіших інструментів впливу на маси, який більшовики повинні контролювати [19, с. 221-222, 264]. Комуністична партія визначала політику розвитку кінематографа. Відповідальні за цю сферу державні інституції безпосередньо її втілювали та наглядали за діяльністю всіх, хто був пов'язаний із кіномистецтвом.

На думку партійних ідеологів, кінематограф мав стати не тільки засобом агітації і пропаганди, мобілізації населення на впровадження рішень партії та уряду, а й знаряддям формування в суспільстві уявлень про революційне минуле, бажане сьогодення і світле майбутнє.

Зображення історії революційних подій через призму ідеологічних вимог влади було однією з провідних тем радянського кінематографа. Фільми різних жанрів, від комедій до бойовиків, відо-

бражали боротьбу більшовиків за встановлення та утримання влади у 1917–1921 рр., формували у глядачів стійкий образ «ворога», який зазнав поразки, і образ «героя»-переможця. І «вороги», і «герої» наділялися певними характерними рисами, які змінювалися та доповнювалися на різних етапах розвитку радянського кінематографа.

Образи «ворогів» в історико-революційних фільмах уособлювалися в персоналіях лідерів Української революції чи узагальнювалися в уявних типових представниках певних соціальних станів – національної інтелігенції, селян, військових. Натомість «герої» у цих фільмах реалізовувалися через збірні образи пролетарів, рядових партійців, червоноармійців, чекістів, селянської бідноти, які при підтримці РКП(б) досягали перемоги.

У різні роки образи «ворогів» і «героїв» мали різне змістове наповнення та екранне втілення. У 1920-рр. у художніх фільмах для глядачів, які нещодавно самі були свідками зображуваних подій, «ворогів» представляли підступними, продажними, безжальними і водночас жалюгідними та комічними. «Герої», не дивлячись на часто непривабливий вигляд, прості, доступні, переконані в перемозі в боротьбі за революційну правду.

У 1930-х рр., в умовах сформованої тоталітарної системи, протилежні образи зазнають певних змін і отримують додаткові риси, відповідно до духу часу. Так, «вороги» все більш приховані, нещирі, лицемірні і фальшиві, а «герої» відверті, цілеспрямовані, часто прямолінійні і, що важливо, впевнені в мудрому партійному керівництві.

У роки німецько-радянської війни та в післявоєнний період «ворогів» зображували менш емоційно, але більш зневажливо – як хитрих, невпевнених, безвольних. Революційних «героїв» навпаки – спокійними, свідомими, які діють за планом, розробленим вождями комуністичної партії.

Революційна тематика з'являється в радянських художніх фільмах під час діяльності Всеукраїнського фотокіноуправління (ВУФКУ). Події 1917–1921 рр. в Україні вперше знайшли відображення у картинах В. Гардіна «Отаман Хміль» (1923 р.) та «Остап Бандура» (1924 р.). У першому фільмі зображувався перехід «буржуазного» інтелігента на бік радянської влади. Другий фільм показував вплив робітника, «стійкого і послідовного революціонера», на неписьменного селянина, який стає свідомим борцем за «світле майбутнє» [21, с.58]. Надалі саме революційна тематика буде найбільш широко представлена в українському «німому» кіно. Детективи, бойовики, ко-

медії, дитячі фільми присвячувалися реальним та вигаданим подіям громадянської війни. Серед низки фільмів, які зображували революційні часи, найбільш відомими стали картини «Укразія (Сім плюс два)» (1925 р., реж. П. Чардинін), «Два дні. Батько й син» (1927 р., реж. Г. Стабовий), «Арсенал» (1929 р., реж. О. Довженко), «Нічний візник» (1929 р., реж. Г. Тасін), «Перекоп» (1930 р., реж. І. Кавалерідзе).

Надмірне захоплення сценаристів та режисерів революційною проблематикою навіть змусило керівництво ВУФКУ взагалі вилучити тему громадянської війни з орієнтованого плану кіновиробництва на 1928/1929 р. [34, с. 17]. Тільки після втручання вищих партійних органів тема революції була таки до нього внесена [25].

Художні фільми, які присвячувалися подіям 1917–1921 рр., показували різні епізоди боротьби більшовиків проти прихильників відновлення української державності та нав'язували глядачам трактування образів реальних діячів тієї доби та вигаданих осіб з узагальненими характеристиками. Окремі історичні події, факти, діяльність людей знаходили відповідне зображення в художніх картинах. Так, характеризуючи значення картини «Трипільська трагедія» (1926 р., реж. О. Анощенко-Анод), критики відмічали, що це перший фільм з історії українського комсомолу і водночас «найяскравіший малюнок з історії українського зоологічного націоналізму, що вмер, і що ніколи вже більш не повернеться» [33]. Головними дієвими особами фільму, за сценарієм Г. Епіка, мали стати герої революції – робітники міста Києва, які не вагаючись віддали своє життя для перемоги трудящих. Образи «героїв» втілювали наче й реальних осіб, але разом із тим узагальнювали кращі риси всіх борців за революцію. Натомість образи «ворогів» показані зовні навіть схожими на реальних діячів, як отаман Зелений, але підступними, підкреслено безжальними і максимально відразливими. Дослідник Л. Госейко, подаючи інформацію про цей фільм, наголошував, що в ньому зображувалися не тільки нелюд-отаман, а й свавільне петлюрівське військо, яке знущується над жінками, гвалтує дівчат, спалює комсомольців і танцює гопака на їхніх могилах [9, с. 35].

Головним персоналізованим «ворогом» у радянському художньому кіно довоєнної доби став Симон Петлюра. Саме він втілював найгірші риси ворожого образу – зраду, продажність закордонним ворогам України, підступність, нещирість, заздрість. Образ екранного «ворога-Петлюри» починає формуватися у 1926 р. із фільму режисерів

Георгія Стабового та Акселя Лундіна «П.К.П. Пілсудський купив Петлюру» за сценарієм Г. Стабового та Я. Лівшиця. Фільм починається із показу С. Петлюри, якого грає Микола Кучинський. Головний отаман у зимовому одязі, з гордо закинутою головою і зверхнім поглядом. У своїх записах «консультант» цього фільму – Ю. Тютюнник – описав обрання актора на роль С. Петлюри так: «... я вибрав Кучинського, бо він був найменше схожий на живого Петлюру. Насамперед, Кучинський майже вдвоє більший від Петлюри і з екрану на глядача безумовно робить приємніше враження, ніж робив би сам Петлюра» [31].

Образ голови Директорії УНР показано із сарказмом. Через весь фільм проходить штучність, показовість, театральність «Українського Наполеона». Вказується на те, що бажання власного збагачення С. Петлюри, а зовсім не піклування про інтереси українського народу, змушує його діяти. Водночас підкреслюється його марнотратство – витрачання коштів на проведення показових раутів [28]. Йому протиставляється образ «бандитського ватажка» – Ю. Тютюнника, який грає у фільмі самого себе, генерал-хорунжого армії УНР. Керівники війська УНР стають ворогами не поділивши владу. Мета авторів фільму – висміяти боротьбу за УНР, показати зневажливо керівників українського національного руху. Загалом, українські бійці в стрічці зображені недолугими й невпевненими, шпигунами і п'яницями. «Зрадники, кар'єристи, йолопи, інтригани, алкоголіки, злочинці і наркомани – ось хто повинен був з'явитися перед масовим глядачем на екрані, замість тих, що так чи інакше репрезентували ідею української державності й тих, що власною кров'ю писали історію українського народу» – писав пізніше у спогадах Ю. Тютюнник [31].

Як зауважила дослідниця Л. Брюховецька, окремі персонажі фільму, які створюють образи українських підпільників, нагадують російських купців, а не представників національної інтелігенції [7, с. 315]. Керівники національного підпілля збираються у Софіївському соборі в Києві, але попри патетичну риторичку, всього бояться; заявляють про свої великі плани, а реально нічого зробити не можуть. За кордоном, отримавши гроші на організацію і проведення повстання, один із керівників підпілля Федір Дністро, якого грає Д. Ердман, витрачає кошти на випивку і гулянку, у п'яному угарі співає гімн «Ще не вмерла Україна». Його образ викликає сміх і відразу у глядачів. Натомість зображення чекіста, який

проникає в унерівське підпілля, відрізняється від представників національної інтелігенції. Він простий звичний не то робітник, не то селянин, але знає, яке перед ним стоїть завдання, і впевнений, що з ним справиться.

Військовим керівникам УНР та воякам республіканської армії протиставляється образ більшовицького командира Г. Котовського і котовців, які, на відміну від перших, діють злагоджено, дисципліновано, забезпечують порядок і впевнено здобувають перемогу. У глядача складається враження, що по-іншому і бути не могло.

Автори фільму через формування зневажливих образів представників українського національного руху намагаються довести безперспективність боротьби за українську національну державність і неминучість поразки ворогів радянської влади.

Символічне протиставлення образів представника українського національного руху і перекonanого більшовика подано у фільмі О. Довженка «Звенигора» (1927 р.), який став етапним не тільки для митця, а й для всього українського кінематографа [5].

Тогочасна критика писала: «... «Звенигора» є глибоко національним фільмом, фільмом нації, що відроджується, фільмом нації, що буде соціалізм» [2]. Образ діда, у виконанні актора М. Надемського, з'єднав у єдине ціле історію України з давніх часів і до початку індустріалізації. В той же час чітко відображується в картині і протистояння «героїв» та «ворогів» революційних років. Втілюють протилежні образи онуки віковичного діда – Остап (актор Л. Подорожний) і Тиміш (актор С. Свашенко). Український патріот Остап зображений вайлуватим, на вигляд простодушним, але жорстоким бандитом, який грабує рідне село, і театральні нещирим в еміграції. Його цікавлять у першу чергу скарги і гроші, за які він готовий діда відправити на смерть. А більшовик Тиміш, хоч і вбиває заради революції свою кохану, однак стає символом позитивних змін і народження нового суспільства. Саме він знаходиться у потязі, який рухається у «світле майбутнє», і забирає діда з собою. Глядач мав усвідомити за ким перемога, а хто приречений на поразку.

Сам О. Довженко незабаром після виходу фільму написав про протиставлені образи: «Кричу я, сміючись, нікчемному дідовому внукові у Прагу: «Ти, марнотратнику! Здихай у своїй еміграції!». А сам з другим унуком дідовим, приятелем і товаришем, з яким 1917 року подавав братню руку через багнети німецьким товаришам, веду наш могутній поїзд уперед, до нових досягнень пролетарської праці» [12, с. 43].

Образ «героя» Тимоша перейшов разом із актором С. Свашенком у наступний фільм О. Довженка «Арсенал» (1928 р.). Після переглядів радянською цензурою чорнового варіанту сценарію фільму «Арсенал» О. Довженку запропонували спрямувати картину проти «найлютіших ворогів українського народу, проти націоналістів усіх мастей, викривати їхнє лицемірство, продажність, зрадництво» [4, с. 75]. Режисеру довелося мистецькими засобами втілювати це завдання. Так, перед глядачами постає сцена коли на Софійському майдані маса народу виступає на підтримку Української Народної Республіки – це студенти, вчителі, кооператори, актори, діячі церкви. На все це театралізоване дійство із посмішкою дивляться представники пролетаріату, які не кричать про свої завдання, а готуються до захоплення влади. Вони впевнені у своїй правоті, рішучі, на їх боці правда, яку неможливо знищити.

Знаменна сцена розстрілу – нерішучий представник української інтелігенції, у якого трусяться руки, не може спокійно вбити людину, хоч та і ворог української державності. Натомість зображено твердість більшовика і його готовність без будь-яких сентиментів, навіть із посмішкою, застрелити класового ворога. Водночас показано безсмертя «героя» Тимоша, який є уособленням незламності пролетаріату в боротьбі за справу революції.

В окремих відгуках про фільм зустрічалися твердження, що головний герой не персоніфікований, а справжній герой – це маса, колектив [32]. Але у О. Довженка через обидва фільми проходить героїзація саме образу переконаного бездоганного революціонера, якого втілює Тиміш. Образ Тимоша виступає уособленням більшовицького месії, який долає смерть і стає спасителем, рятувальником, покликаним внести у поруйнований світ ідею впорядкованості [21, с. 66-67]. Натомість прихильники ж українського національного руху приречені в протистоянні з новим світом на поразку, оскільки втілюють стару селянську Україну. Саркастично зображено у фільмі українську президію на одному із форумів. Ні одного позитивного образу: практично всі насуپлені, пихаті, злорадно посміхаються і викликають відразу в глядачів. З іншого боку їм протиставляється образ головного героя – серйозного, впевненого, рішучого, здатного повести за собою інших.

У ще одному знаменитому фільмі О. Довженка «Щорс» (1939 р.) проявилися нові підходи до формування образу «героя». Про комуністичне майбутнє мріють і за нього борються головний герой картини командир Богунівського полку М. Щорс,

у виконанні Євгена Самойлова, та командир Таращанського полку В. Боженко, якого грає Іван Скуратов, рядові бійці. Для забезпечення більш емоційного сприйняття фільму глядачами вводяться сцени, коли наречена під час весілля залишає свого нареченого і йде за бійцем із загону М. Щорса, а мати віддає своїх дітей у полк богунівців, адже за ними правда, натхнення та історія [35, с. 115].

М. Щорс став символом переконаного в своїй правоті більшовика, який не знає ніяких сумнівів і беззастережно вірить у перемогу світової революції. Дослідник з української діаспори Б. Берест вважав, що в образі Щорса О. Довженко сконцентрував характерні риси героїв своїх попередніх фільмів і водночас свій власний темперамент, іронію, світогляд. Хоча головний герой фільму, на думку дослідника з української діаспори, вийшов внутрішньо не виправданим і мало переконливим [4, с. 93-94]. В образі «героя» В. Боженка можна знайти характерні для всіх українців риси – хитрватість, наївність, почуття гумору, у той же час він втілює ненависть до експлуататорів, віру в перемогу над класовими ворогами та дружбу з Росією. Кінокритики, характеризуючи образи головних персонажів, ще у 1939 р. зазначали: «Стрімкий, натхнений вірою у перемогу соціалізму, вірою в силу народу, до кінця володіє собою, до кінця точний у вчинках і діях Щорс і присадкуватий, широкоплечий, з лукавинкою і стихійною неврівноваженістю батько Боженко» [35, с.115].

Образи борців за світле комуністичне майбутнє настільки переконливі, що не викликали сумнівів у глядачів у їх достовірності. Дослідник Л. Госейко наводив факт отримання О. Довженком листа від селянської сім'ї, в якому просили переконати Савку Троянова (актор О. Хвиля) повернутися додому. Але це був вигаданий персонаж, якого ніколи не існувало [9, с. 98]. на малоосвітчене населення фільми сильно впливали, а отже і образи, які формувалися у фільмах, сприймалися беззастережно, без жодної критики, без усвідомлення їх фіктивності.

Водночас образи «ворогів» стають більш різноманітними в порівнянні з попередніми фільмами. Це вже не тільки прихильники незалежної України на чолі з С. Петлюрою, які в більшості не знають за що конкретно воюють, але й військові спеціалісти, яких призначив Л. Троцький, і «нейтральні», яких представляли як найнебезпечнішого ворога.

Симон Петлюра, образ якого втілює Георгій Полежаєв, зображений істеричним, який не говорить, а лише викрикує, не знає як діяти, щоб

зупинити наступ більшовиків, вимагає конкретних пропозицій від присутніх, оголошує по суті антинародну програму. Всіляко демонструється зверхнє ставлення С. Петлюри до колег. Інші члени Директорії показані на засіданні невпевненими, безсилими, безнадійно сумними. Вони пропонують як засіб протидії більшовикам провести молебні у київських храмах, домогтися визнання УНР Америкою, хоча б навіть за гроші. Тільки В. Винниченко, екранний образ якого втілює Дмитро Мілютенко, пропонує розчарованим, але спокійним тоном, що спиратися треба на військо і що необхідно скликати трудовий конгрес. Із повідомленням офіцера, що Щорс уже під Києвом, всі члени Директорії закликали. Глядачі мали прийти до логічного висновку про відсутність авторитету і підтримки населення в такого уряду.

Зображення успішних дій колективного «героя» проти ворогів революції – гетьманців, німецьких окупантів – міститься у фільмі І. Савченка за романом Ю. Яновського «Вершники» (1939 р.). Режисер формує образи лідера партизанів сталевара Чубенка (актор Л. Свердлін), який самовіддано бореться за революційні ідеали, та селянина Недолі (актор С. Шкурат), свідомість якого змінюється під впливом німецького свавілля. Організований робітниками партизанський загін, користуючись широкою підтримкою українського населення, успішно протистоїть німецьким військам. Колективізм, самопожертва, готовність за ідею вбити рідного брата характеризують «героїв» фільму. Натомість представники українського національного руху у фільмі показані поверхово. Вони постають віроломними прислужниками німецьких окупантів, які нещадно вбивають людей, знищують цілі села. «Вороги» фальшиві, дволикі, готові зраджувати власний народ.

У роки німецько-радянської війни, перебуваючи в евакуації, Київська кіностудія спільно із Ташкентською кіностудією випустила фільм «Олександр Пархоменко» (1942 р., реж. Л. Луков). Історико-біографічна картина, присвячена подіям 1918–1921 рр., також формує образ революційного «героя» – військового керівника Олександра Пархоменка (О. Хвиля). Йому протиставляється образ Нестора Махна (Б. Чирков). В образі Пархоменка втілюються традиційні риси радянського «героя»: дисциплінованість, самопожертва, переконаність у своїй правоті, відданість комуністичній ідеї, беззаперечне виконання завдань партії. Натомість Н. Махно крім зовнішньої непривабливості, ще й акумулює традиційну для «ворогів» підступність, ігнорування інших,

любов до грошей, зрадливість, безпринципність, неповагу до українців. Хоча дослідник Л. Госейко відмічав, що головний герой виглядає, як це не дивно, менш мотивованим у поведінці, ніж Н. Махно [9, с. 113]. Фільм носив відверто агітаційний характер і мав мобілізувати на боротьбу з ворогом, пропагував готовність загинути за комуністичні ідеали.

У післявоєнний час фільмів на революційну тематику стало вироблятися менше, у порівнянні з 1920–1930 рр. Так, у фільмі «Правда» (1957 р.) режисерів Віктора Добровольського та Ісаака Шмарука за п'єсою О. Корнійчука образи «ворогів» виведені не настільки гротескно, як у попередній період. Перед глядачем постають Михайло Грушевський (С. Петров), Володимир Винниченко (Г. Бабенко), Симон Петлюра (Ю. Лавров), які зображені менш емоційно у зіставленні з довоєнними фільмами, але вони так само не впевнені у своїх силах, розраховують лише на фінансову і військову підтримку з-за кордонну.

Образи опонентів радянської влади непривабливі, корисливі, нещирі. Так, В. Винниченко заявляє, що українська нація є відсталою. У той же час портрети з його зображенням продаються по 1 карбованцю, але не користуються попитом у населення. Також голова Генерального Секретаріату сперечається з М. Грушевським і С. Петлюрою через їх нехтування пролетаріатом. «Український Юлій Цезарь» С. Петлюра зображений самовпевненим, з манією величчя, однак він здатен лише говорити, а нічого реального більшовикам протиставити не може.

Натомість формується образ нового «ворога» – зрадника, який з'являється у середині більшовицької партії в Україні. Він реалізовується в образі Георгія П'якова (О. Дубов), який вносить розкол у середовище переконаних безкомпромісних більшовиків. Г. П'якову протиставляється посланець В. Леніна в Україні – Юрій Коцюбинський (В. Черняк). Образи «вождів» і «героїв» у цьому фільмі трафаретні, чіткі, переконані у правильності рішень В. Леніна і партії, готові виконувати поставлені завдання будь-якою ціною.

Поступово в радянському кінематографі образ «ворога» періоду революції знівелювався і перестав відігравати таку пропагандистську роль, як у довоєнні десятиліття. Після німецько-радянської війни головним «ворогом» у кінематографі стають окупанти, зрадники, колаборанти. Героїчні традиції примножують воїни Червоної армії, партизани і підпільники, ветерани.

Образ «ворога» узагальнений чи персоніфікований (С. Петлюра), сформований радянською історіографією та кінематографом, довго залишався домінуючим у свідомості громадян, навіть вже після відновлення незалежності України. Якщо історикам вдалося розвінчати нав'язані міфи про боротьбу українців за відновлення та збереження своєї державності у 1917–1921 рр., то у вітчизняному художньому кіно до останнього часу не було фільмів, які б формували новий образ українських героїв революційної доби.

Тільки у 2016 р., за результатами восьмого конкурсного відбору, Державне агентство України з питань кіно уклало контракт із виробником про надання державної фінансової підтримки на виробництво художнього фільму «Таємний щоденник Симона Петлюри». Загальний бюджет стрічки, яку знімав режисер О. Янчук, становив майже 48 мільйонів гривень. І хоч визначений жанр фільму історико-біографічний, а науковим консультантом виступив професор В. Сергійчук, у його основу покладено вигаданий сценаристами «щоденник», а не реальні історичні документи та праці С. Петлюри. Метою фільму є не відтворення достовірних історичних подій, а показ нового образу Голови Директорії УНР в авторській інтерпретації. За словами сценариста М. Шаєвича, автори фільму намагаються «переконати людей, котрим майже 70 років втокмачували, що Петлюра – злодій, бандит, котрим лякали дітей, що він є справжнім українським лідером». Фільм має вийти на екрани у 2018 р. [36].

У вересні 2016 р. одним із переможців дев'ятого конкурсного відбору Держкіно у сесії ігрових тематичних фільмів (до 100-річчя проголошення Української Народної Республіки, до 100-ї річниці Бою студентів під Крутами) став проект повнометражного художнього фільму «Крути 1918». Загальна вартість виробництва кінокартини 52 мільйони гривень, із них держава профінансувала половину. Прем'єра фільму режисера Олексія Шاپарєва за сценарієм Костянтина Коновалова очікується у грудні 2018 р. Фільм відображає трактування сценаристом і режисером реальних історичних подій і присвячений героїчним діям молодих патріотів, які стали на захист україн-

ської державності у протистоянні з більшовиками. Звичайно, недостатньо лише показати героїв Крут і ворогів України, необхідно щоб фільм зацікавив глядачів і відповідав сучасному рівню кіномистецтва.

Висновки.

Таким чином, радянський кінематограф послідовно формував образи «героїв» та «ворогів» революції, які наділялися визначеними владою характерними рисами і нав'язувалися глядачам.

Впродовж усього існування радянського кінематографа протиставлення образів «ворога» і «героя» дозволяло показати неминучість поразки одних і перемоги інших. «Вороги» у більшій чи меншій мірі уособлювали слабкість, антинародність, неповноцінність, залежність від зовнішньої підтримки і безперспективність боротьби проти радянської влади. В свою чергу «герої» на різних рівнях були втіленням славного революційного минулого, переможного поступу світової комуністичної революції, сили і розквіту радянської держави. Співчуття «вороги» у глядача не викликали, навпаки, вони отримували загальний осуд, а у фільмі ще й заслужене покарання за те, що пішли проти народу. Ніякого страху перед ворогами не могло виникнути. Натомість «герої» плекали відчуття єдності з переможцями, впевненості в сьогоднішньому дні, якому покоління глядачів зобов'язане революційним звиятам минулого. Формувалася впевненість у тому, що такі самі герої живуть і зараз серед сучасників.

У межах однієї статті неможливо комплексно висвітлити означену проблему і проаналізувати всі художні фільми, які присвячувалися революційній тематиці. Втілення різних образів «свого-героя» та «чужого-ворога» у кінематографі потребує подальшого вивчення у межах історичної імагології як окремого напрямку міждисциплінарних досліджень.

Формування нових візуальних образів «героїв» і «ворогів» Української революції 1917–1921 рр. залишається надзвичайно актуальним завданням для сучасної української держави. Саме високоякісне мистецьке втілення дозволить створювати й пропагувати образи українських героїв, розвінчувати радянські міфи, об'єднувати суспільство спільним минулим.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Авенаріус Г. А. Проблема художнього образу у фільмах О. П. Довженка / Г. А. Авенаріус // *Кіно*. – 1936. – № 4. – С. 18-23.
2. Бажан М. Легенди та історія / М. П. Бажан // *Кіно*. – 1927. – № 21-22. – С. 2.
3. Безклубенко С. Д. Українське кіно: начерк історії / С. Д. Безклубенко. – Київ: КНУКіМ, 2001. – 170 с.
4. Берест Б. Історія українського кіна / Б. Берест. – Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1962. – 272 с.
5. Брюховецька Л. І. «Звенигора»: оволодіння історичним часом // *Кінорежисер світової слави: зб. ст.* – Київ: Логос, 2013. – С. 19-53.
6. Брюховецька Л. І. Давня і сучасна Україна в кіно Польщі / Л. І. Брюховецька // *Кіно-Театр*. – 2016. – № 3. – С. 15-18.
7. Брюховецька Л. І. Найцікавіша історія в Європі. Екранні версії / Л. І. Брюховецька. – Київ: Задруга, 2014. – 493 с.
8. Власть и образ. Очерки потестарной имагологии / Под ред. М. А. Бойцова и Ф. Б. Успенского. – СПб.: Алтейя, 2010. – 384 с.
9. Госейко Л. Історія українського кінематографа: 1896–1995: пер. з фр. / Л. Госейко. – Київ: КІНО-КОЛО, 2005. – 464 с.
10. Грідасов П. Образ Леніна в кіно / П. Грідасов // *Радянське кіно*. – 1938. – № 2, березень. – С. 7-12.
11. Жукова А. Є. Українське радянське кіномистецтво. 1930–1941 / А. Є. Жукова, Г. В. Журов. – Київ: Видавництво академії наук УРСР, 1959. – 236 с.
12. Савченко Я. Звенигора: збірник ст. про фільм («Звенигора» реж. О. Довженка) / Я. Савченко та ін. – Київ: ВУФКУ, 1928. – 48 с.
13. Ілляшенко В. Історія українського кіномистецтва / В. Ілляшенко. – Київ: «ВІК», 2004. – 386 с.
14. Історія українського кіно. – Т. 2: 1930–1945 / голов. ред. Г. Скрипник. – Київ: НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2016. – 448 с.
15. Історія українського радянського кіно: [в 3 т.] / редкол.: Т. В. Левчук, Б.С. Буряк та ін. – Київ: Наукова думка, 1986. – Т. 1. – 214 с.
16. Корнієнко І. С. Українське радянське кіномистецтво. 1917–1929 / І. С. Корнієнко. – Київ: Видавництво академії наук УРСР, 1959. – 144 с.
17. Котова С. «Образ чужого» і «образ ворога»: «імагологія» в сучасних міждисциплінарних гуманітарних дослідженнях / С. Котова // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. – 2015. – № 4. – С. 20-24.
18. Кузюк О. М. Українське радянське кіно 1930-х років: суспільно-політичний аспект / О. М. Кузюк // *Гілея*. – 2010. – Т. 41. – № 11. – С. 123-128.
19. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду 1917–1959 рр.: [в 2 т.]. Редкол.: О. І. Євсєєв. – Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1959. – Т. 1. – 883 с.
20. Луначарский А. В. Луначарский о кино: Статьи. Высказывания. Сценарии. Документы / А. В. Луначарский. – Москва: Искусство, 1965. – 366 с.
21. Нариси з історії кіномистецтва України / Редкол.: В. Сидоренко. – Київ: Інтертехнологія, 2006. – 864 с.
22. Полторацький О. Образовість у кіно / О. Полторацький (Озеров) // *Кіно*. – 1927. – № 1. – С. 12.
23. Посохов С. И. Этические проблемы исторической имагологии / С. И. Посохов // *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Професійна етика історика у міждисциплінарному просторі*. – Дніпропетровськ: ЛІРА, 2014. – С. 115-131.
24. Примаченко Я. Л. Українське кіно 1920–х років у пошуках власних тем та смислів / Я. Л. Примаченко // *Україна модерна: Міжнародний інтелектуальний часопис*. – 2017. – 15 березня.
25. Про тематичний план. Резолюція наради при агітпропі ЦК КП(б)У // *Кіно*. – 1928. – № 11. – С. 16.
26. Росляк Р. В. До питання про українізацію вітчизняної кіногалузі (1920 – початок 1930-х років) / Р. В. Росляк // *Студії мистецтвознавчі*. – 2014. – № 1. – С. 128-134.
27. Росляк Р. В. Тематичне планування як засіб управління українським кінематографом (з досвіду 20-х років ХХ століття) / Р. В. Росляк // *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. – 2014. – № 2. – С. 271-275.
28. Сетар В. «П.К.П.» / В. Сетар // *Кіно*. – 1926. – № 8. – С. 15-17, 20.
29. Тримбач С. В. Кіно, народжене Україною. Альбом антології українського кіно / С. В. Тримбач. – Київ: Техніка, 2016. – 384 с.
30. Троцький Л. Д. Церква, водка и кинематограф / Л. Д. Троцький // *Правда*. – 1923. – 12 июля. – № 154.
31. Файзулін Я. Документи з архівів розкривають закадрові таємниці фільму-агітки «П.К.П.» – «Піلسудський купив Петлюру» / Я. Файзулін. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/publication/dokumenty-z-arkhiviv-kgb-rozkrivayut-zakadrov-taemnitse-filmu-agitki-pkp-pilsudskii-kup>
32. Черняк Є. «Арсенал» / Є. Черняк // *Кіно*. – 1929. – № 1. – С. 4-5.
33. Шугай М. «Трипільська трагедія» / М. Шугай // *Кіно*. – 1926. – № 4. – С. 11-12.
34. Що робитиме українське кіно 1928–1929 року. Орієнтований тематичний план ВУФКУ // *Кіно*. – 1928. – № 9. – С. 17-24.
35. Щорс»: Збірник / Упоряд.: Ю. І. Солнцева, Т. Т. Дерев'яно. – Київ: Мистецтво, 1984. – 196 с.
36. Янчук Олександр: «Ми хочемо показати людям, що Петлюра – це не бандит, як стверджувала радянська пропаганда, а справжній український лідер» // *Час і події. Молодіжне перехрестя*. – 2017. – 22 червня. – № 309.

REFERENCES

1. Avenarius, H.A. (1936). Problema khudozhnogo obrazu u filmakh O. P. Dovzhenka [The problem of artistic image in the films of O. P. Dovzhenko]. *Kino*, 4, 18-23 [in Ukrainian].
2. Bazhan, M. (1927). Lehendy ta istoriia [Legends and History]. *Kino*, 2, 21-22 [in Ukrainian].
3. Bezklubenko, S.D. (2001). *Ukrainske kino: nacherk istorii* [Ukrainian Cinema: The Review of History]. KNUKiM, Kyiv [in Ukrainian].
4. Berest, B. (1962). *Istoriia ukrainskoho kina* [The History of Ukrainian Cinema]. New York: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka [in Ukrainian].
5. Briukhovetska, L.I. (2013). «Zvenyhora»: ovolodinnia istorychnym chasom [«Zvenigora»: comes over the historical time]. *Kinorezhyser svitovoi slavy*. Kyiv: Lohos [in Ukrainian].
6. Briukhovetska, L.I. (2016). Davnia i suchasna Ukraina v kino Polshchi [Ancient and contemporary Ukraine in the films of Poland]. *Kino-Teatr*, 3, 15-18 [in Ukrainian].
7. Briukhovetska, L.I. (2014). *Naitsikavisha istoriia v Yevropi. Ekranni versii*. [The most interesting story in Europe. On-screen version]. Kyiv: Zadruga [in Ukrainian].
8. Boytsov, M.A., & Uspenskiy, F.B. (Eds.) (2010). *Vlast i obraz. Ocherki potestarnoi imagologii* [The Power and the Image. The Reviews on Potestary Imagology]. Saint Petersburg: Alateya [in Russian].
9. Hoseiko, L. (2005). *Istoriia ukrainskoho kinematohafu: 1896–1995* [The History of Ukrainian Cinematography: 1896–1995]. Kyiv: KINO-KOLO [in Ukrainian].
10. Hridasov, P. (1938). Obraz Lenina v kino [The image of Lenin in films]. *Radianske kino*, 2, 7-12 [in Ukrainian].
11. Zhukova, A.E., & Zhurov, H.V. (1959). *Ukrainske radianske kinomystetstvo. 1930-1941* [The Ukrainian Soviet Cinematic Art. 1930-1941]. Kyiv: Vydavnytstvo akademii nauk URSR [in Ukrainian].
12. Savchenko, Ya., Bazhan, M., Yakubovskiy, M., Dovzhenko, O., & Khmuryi, V. (1928). *Zvenyhora: zbirnyk* [Zvenyhora: the collection]. Kyiv: VUFKU [in Ukrainian].
13. Illiashenko, V. (2004). *Istoriia ukrainskoho kinomystetstva* [The History of the Ukrainian Cinematic Art]. Kyiv: «VIK» [in Ukrainian].
14. Skrypnyk, H. (Ed.) (2016). *Istoriia ukrainskoho kina* [The History of the Ukrainian Cinema]. (Vols. 2). Kyiv: NAN Ukrainy; IMFE M. T. Rylskoho [in Ukrainian].
15. Levchuk, T.V., Buriak, B.S. et al. (Eds.) (1986). *Istoriia ukrainskoho radianskoho kina* [The History of the Ukrainian Soviet Cinema]. (Vols. 3). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
16. Korniienko, I.S. (1959). *Ukrainske radianske kinomystetstvo. 1917–1929*. [The Ukrainian Soviet Cinematic Art. 1917–1929]. Kyiv: Vydavnytstvo akademii nauk URSR [in Ukrainian].
17. Kotova, S. (2015). «Obraz chuzhoho» i «obraz voroha»: «imaholohiia» v suchasnykh mizhdystyplinarnykh humanitarnykh doslidzhenniakh [The image of «Other» and the image of «Enemy»: the «imagology» in the contemporary interdisciplinary humanities works]. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History*, 4, 20-24 [in Ukrainian].
18. Kuziuk, O.M. (2010). Ukrainske radianske kino 1930-kh rokiv: suspilno-politychnyi aspekt [The Ukrainian Soviet Cinema of 1930th: the social and political aspects]. *Gileya*, 41(11), 123-128 [in Ukrainian].
19. Yevsieiev, O.I. (Ed.). (1959). *Kulturne budivnytstvo v Ukrainiskii RSR. Vazhlyvishi rishennia Komunistychnoi partii i Radianskoho uriadu 1917–1959 rr.* [The cultural building in Ukrainian SSR. The main decisions of Communist Party and Soviet government from 1917–1959]. (Vols. 2). Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo politychnoi literatury URSR [in Ukrainian].
20. Lunacharsky, A.V. (1965). *Lunacharsky o kino: Stat'i. Vyskazyvaniya. Stsenarii. Dokumenty*. [Lunacharsky about the Cinema: Articles. Speeches. Screenplays. Documents.]. Moscow: Iskustvo [in Russian].
21. Sydorenko, V. et al. (Eds.) (2006). *Narysy z istorii kinomystetstva Ukrainy* [The Sketches from the History of Ukrainian Cinematic Art]. Kyiv: Intertekhnologii [in Ukrainian].
22. Poltoratskyi, O. (1927). Obrazovist u kino [The Imagery in the Cinema]. *Kino*, 1, 12 [in Ukrainian].
23. Posokhov, S.I. (2014). Eticheskiye problemy istoricheskoy imagologii [The ethical problems of historical imagology]. *Istoriografichni ta dzhereloznavchi problemy istorii Ukrainy. Profesiina etyka istoryka u mizhdysciplinarnomu prostori*. Dnipropetrovsk: LIRA [in Russian].
24. Prymachenko, Ya.L. (2017). *Ukrainske kino 1920-h rokiv u poshukah vlasnyh tem ta smysliv* [The Ukrainian Cinema of 1920th in the search of their own themes and meanings]. *Ukraina Moderna: Mizhnarodnyi intelektualnyi chasopys*. Retrieved from: <http://uamoderna.com/md/prymachenko-ukrainian-cinema> [in Ukrainian].
25. Pro tematychnyi plan. Rezoliutsiia narady pry ahitpropi TsK KP(b)U. (1928). [About the thematic plan. Resolution of the meeting at the agitprop of the Central Committee of the Communist Party (Bolshevik) of Ukraine]. *Kino*, 11, 16 [in Ukrainian].
26. Rosliak, R.V. (2014). Do pytannia pro ukrainizaciiu vitchyznianoï kinohaluzi (1920 – pochatok 1930-kh rokiv) [About the question of ukrainization of the domestic film industry (1920th and the beginning of 1930th)]. *Studii mystetstvoznavchi*, 1, 128-134 [in Ukrainian].

27. Rosliak, R.V. (2014). Tematychnе planuvannia yak zasib upravlinnia ukrainskym kinematohrafom (z dosvidu 20-kh rokiv XX stolittia) [The thematic planning as a cinema management method (from the experience of 1920th)]. *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadrov kultury i mystetstva*, 2, 271-275 [in Ukrainian].
28. Setar, V. (1926). «P.K.P.» [«P.K.P.»]. *Kino*, 8, 15-17; 20 [in Ukrainian].
29. Trymbach, S.V. (2016). *Kino, narodzhene Ukrainoiu. Albom antolohii ukrainskoho kino [The Cinema, born in Ukraine. The Album of Anthology of the Ukrainian Cinema]*. Kyiv: Tekhnika [in Ukrainian].
30. Trotskiy, L.D. (1923). Tserkva, vodka i kinematograf [The Church, Vodka and Cinematograph]. *Pravda*, 154, July 12 [in Russian].
31. Faizulin, Ya. (n.d.) *Dokumenty z arkhiviv rozkryvaiut zakadrovi taiemnytsi filmu-agitky «PKP» – «Pilsudskiy kupyv Petliuru» [The documents from the archives reveal a backstage secret of the prop film «PBP» – «Pilsudski bought Petlura»]* Retrieved from <http://www.memory.gov.ua/publication/dokumenti-z-arkhiviv-kgb-rozkryvayut-zakadrovi-taemnytsi-filmu-agitki-pkp-pilsudskii-kup> [in Ukrainian].
32. Cherniak, Ye. (1929). «Arsenal» [«Arsenal»]. *Kino*, 1, 4-5 [in Ukrainian].
33. Shuhai, M. (1926). «Trypilska trahediia» [Trypillia tragedy]. *Kino*, 4, 11-12 [in Ukrainian].
34. VUFKU. (1928). Shcho robytyme ukrainske kino 1928-1929 roku. Oriientovanyi tematychnyi plan VUFKU [What will Ukrainian cinema perform in 1928-1929. Oriented thematic plan of the VUFKU]. *Kino*, 9, 17-24 [in Ukrainian].
35. Solntseva, Yu.I., & Derevianko, T.T. (Eds.) (1984). «Shchors»: Zbirnyk [«Shchors»: The Collection]. Kyiv: Mystetstvo [in Ukrainian].
36. Yanchuk, O. (2017). «My khochemo pokazaty liudiam, shcho Petliura – tse ne bandyt, yak stverdzhuvala radianska propahanda, a spravzhnii ukrainskyi lider» [We want to show people that Petlura was not an outlaw, as Soviet propaganda claimed, but a real Ukrainian leader]. *Chas i podii. Molodizhne perekhrestia*, 309, June 22 [in Ukrainian].

Пижи́к Андрей Никола́евич

Кандидат історичних наук, доцент

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

01033, Київ, вул. Володимирська, 60

Pyzhyk Andrii

PhD in History, Associate Professor

Taras Shevchenko National University of Kyiv

60, Volodymyrska Str., Kyiv, 01033, Ukraine

Email: pythyk@ukr.net

Цитування: Пижи́к А. М. Втілення в радянському художньому кіно образів «ворога» та «героя» періоду Української революції 1917-1921 рр. / А. М. Пижи́к // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 6. – С. 28-38.

Citation: Pyzhyk, A.M. (2018). Vtilennia v radianskomu khudozhnomu kino obraziv «voroha» ta «heroia» periodu Ukrainskoi revoliutsii 1917-1921 rr. [Visualization of the image of «enemies» and «heroes» from the period of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 in Soviet narrative films]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(6), 28-38.

Стаття надійшла / Article arrived: 18.06.2018

Схвалено до друку / Accepted: 25.06.2018

Philosophy of sociocultural meanings in the information system yesterday and today

Aksyonova V. I., South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky

The relationship of a young person with education and with himself determines the communicative meaning that is addressed in the culture of not only reason, but also the depths of the soul, in order to control the potential of the awareness of the meaning of being. The attitude of a person to the world is determined by symbols and meanings, in order to communicate communicatively in the world and in itself its own purpose.

Values determine motivation, in particular, when it comes to corporate solidarity, when you want to do what you have to and should do only what you want. The conflict can be solved in a timely manner when public opinion goes to the quick realization of which – in particular the development of a new humanistic interpretation of the meaning of professional purpose, to which an individual is tied or touches the cadets' respect for new forms of learning as a specific value.

In education, there are several initial (basic) types of value relation of a young person to the world, because he can act as a «future» professional as a «stranger». Culture is the universal way in which a person makes the world his own, transforming it into a «House of Human (meaning) existence». Valuable professionalization, even the whole world, turns communicative ideas into the world of ideals of cultural development of being.

The value of the aspect of the professional side of being always manifests the civilization level of information development of humanistic human levers, and far from always they can be expressed rationally: most axiological senses reveal the essence of conscious and unconscious depths of the human soul. But these and other aspects of professionalism can become universal, combining the sole purpose of many carriers of national cultural meanings, and, acting as the basis of their thoughts and feelings. It is such a value that forms the information field of culture in general, influencing the status of national values. Key words: Philosophy, sociocultural space, information society, system of education and upbringing.

Keywords: Philosophy; sociocultural space; information society; system of education and upbringing

Філософія соціокультурних значень в інформаційній системі вчора та сьогодні

Аксьонова В. І., Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського

Відносини молодшої людини з освітою і з самим собою визначає комунікативне значення, яке розглядається в культурі не тільки розуму, а й глибини душі, для того щоб контролювати потенціал усвідомлення сенсу буття. Ставлення людини до світу визначається символами та смислами для комунікативного обміну і як самоціль.

Цінності визначають мотивацію, зокрема, коли справа доходить до корпоративної солідарності, коли ви хочете робити те, що маєте і маєте робити тільки те, що ви хочете. Конфлікт може бути вирішено вчасно, коли громадська думка йде до його швидкої реалізації – зокрема розробка нової гуманістичної інтерпретації сенсу професійної мети, з якою особа пов'язана або торкається уваги курсантів щодо нових форм навчання як особливої цінності.

В освіті існує кілька початкових (основних) видів ціннісного відношення молодшої людини до світу, тому що він може виступати у якості «майбутнього» професіонала як «чужинець». Культура – універсальний спосіб, за допомогою якого людина перетворює світ у «свій», перетворюючи його в «Будинок людського (сенса) існування». Цінна професіоналізація, навіть весь світ, перетворює комунікативні ідеї у світ ідеалів культурного розвитку буття

Значення аспекту професійної сторони буття завжди виявляє цивілізаційний рівень інформаційного розвитку гуманістичних важелів людини, і далеко не завжди вони можуть бути виражені раціонально: більшість аксіологічних почуттів розкривають сутність свідомої та несвідомої глибини людської душі. Але ці та інші аспекти професіоналізму можуть стати універсальними, поєднуючи єдину мету багатьох носіїв національних культурних смислів і виступаючи в якості основи їх думок і почуттів. Це така цінність, яка формує інформаційне поле культури взагалі, що впливає на статус національних цінностей.

Ключові слова: філософія; соціокультурний простір; інформаційне суспільство; система виховання та освіти

Философия социокультурных значений в информационной системе вчера и сегодня

Аксенова В. И., Южноукраинский национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинского

Отношения молодого человека с образованием и с самим собой определяют коммуникативный смысл, который рассматривается в культуре не только разума, но и глубин души, чтобы контролировать потенциал осознания смысла бытия. Отношение человека к миру определяется символами и смыслами, чтобы общаться коммуникативно в мире и само по себе своей собственной целью.

Ценности определяют мотивацию, в частности, когда дело доходит до корпоративной солидарности, когда вы хотите делать то, что должны, и должны делать только то, что хотите. Конфликт может быть решен своевременно, когда общественное мнение направляется на его быструю реализацию – в частности на развитие новой гуманистической интерпретации значения профессиональной цели, к которой человек привязан или затрагивает уважение кадетов к новым формам обучения как особой ценности.

В образовании существует несколько первоначальных (базовых) типов отношения молодого человека к миру, потому что он может выступать в качестве «будущего» профессионала как «незнакомец». «Культура – это универсальный способ, посредством которого человек делает мир «своим», превращая его в «Дом человеческого (смыслового) существования». Ценная профессионализация, даже весь мир, превращает коммуникативные идеи в мир идеалов культурного развития бытия.

Ценность аспекта профессиональной стороны бытия всегда проявляет цивилизационный уровень развития информации гуманистических человеческих рычагов, и далеко не всегда они могут быть выражены рационально: большинство аксиологических чувств раскрывает сущность сознательных и бессознательных глубин человеческой души. Но эти и другие аспекты профессионализма могут стать универсальными, объединяя единственную цель многих носителей национальных культурных смыслов и выступая в качестве основы их мыслей и чувств. Это такая ценность, которая формирует информационное поле культуры в целом, влияя на статус национальных ценностей.

Ключевые слова: философия; социокультурное пространство; информационное общество; система воспитания и образования

The purpose of the article is to find out value should be a professional phenomenon. Any subject of educational activity then has a human dimension, if something is related to meaning, it ceases to exist for the world as nothing. Value in the communicative context reveals the content of information (including internal being), since the future specialist as a subject of learning is taken in the special role of the student.

Values determine motivation, in particular, when it comes to corporate solidarity, when you want to do what you have to and should do only what you want. The conflict can be solved in a timely manner when public opinion goes to the quick realization of which – in particular the development of a new humanistic interpretation of the meaning of professional purpose, to which an individual is tied or touches the cadets' respect for new forms of learning as a specific value. The school of Professor Y. Borinstein proves that «every student must feel his own perspective, understand and realize his «I» – individual and collective. The National Pedagogical University named after K. Ushinsky, the city of Odessa). Modern students are excellent, talented and spiritually rich students. Most of them deliberately chose the profession of a teacher. We are obliged to strengthen this choice through the proper organization of the educational process. The main thing is to get involved with the student in an active dialogue, establish partnerships. And for this we must create a humanitarian infrastructure that would shape and reproduce the humanitarian aura of Ukrainian national culture and statehood» [2, 20-26].

In education, there are several initial (basic) types of value relation of a young person to the world, because he can act as a «future» professional as a

«stranger». «Culture is the universal way in which a person makes the world» his own, «transforming it into a» House of Human (meaning) existence». Valuable professionalization, even the whole world, turns communicative ideas into the world of ideals of cultural development of being [5, 12-15].

The value of the aspect of the professional side of being always manifests the civilization level of information development of humanistic human levers, and far from always they can be expressed rationally: most axiological senses reveal the essence of conscious and unconscious depths of the human soul. But these and other aspects of professionalism can become universal, combining the sole purpose of many carriers of national cultural meanings, and, acting as the basis of their thoughts and feelings. It is such a value that forms the information field of culture in general, influencing the status of national values [9, 14-18]. In the history of mankind, there were many great wise men who encumbered the search for the meaning of being in the synthesis of the value test of professional dignity, along with the actions leading to the search for the highest truth: because «search» was considered the root cause of reproduction of the truth of being, etc. This type of prominent thinkers includes Plato, Aristotle, Descartes, Spinoza, Kant, Hegel, and many of great Ukrainians (Prince Yaroslav the Wise, Metropolitan Hilarion of Kiev and Petro Mohyla, G. Skovoroda and P. Yurkevich in particular), historians, writers and philosophers.

In the information society, communicative actions affecting the basis of life have become widespread, for the international aviation community has, for example, its own experience in ensuring the safety of flights (accident-free landing of planes of all classes, etc.).

In the socio-professional group, which is associated with the corporatization of the actions of material production entities, the essence of technology has its value definition, because it is a question of the new technological conditions of its exploitation (cadets of senior courses of National Aviation University) for the most part pointed out that the further advances the informatization of society, so more needs metaphysical and value-anthropological levers of understanding of social and cultural problems. Cadets who have definite life and professional experience, as regards cadets of full-time education, rightly sees one of the main dangers of the information stage of development in the fact that it impedes the course of civilization embodiment of the best ideals and values in the mind of a young man.

Now in fact there is the formation of a new human type. Instead of a rational person of an industrial society, as some researchers point out, a rational person, who is under the influence of the stereotypes of information society and «mass art».

All the great commutativity of human life forces axiologization (the value basis of being) of educational policy, if in the field of definition of its conceptual questions of the theory and practice of human definition of being fall in, because it affects the levels of socialization of the individual: the arguments are quenched in the process of forming the beliefs, views, orientations of a particular social educational community. The social guidelines of people struggling for high ideals also are the result in the belief in the charisma of political leaders, «passive consumers of values mechanically perceive the interdisciplinary field of knowledge (which emerged at the junction of psychology and political science - political psychology).

Values determine the psychological aspects of the communicative nature of professional relationships and activities, individual and collective subjects, as often components of educational life allow manipulation of public power in the young state.

Psychological reflections of the reality of the cadet flying institution are fixed in the form of value reflections, experiences and special skills. It can be judged on the spiritual state of life, the attitude of the subject to political and technological standards. To this end, increasingly precise and complex flight control algorithms are developed - a kind of fan of opportunities for mastering complex skills and abilities of joint activity - communication and reveals the attitudes of people to each other, and at the same time, the collective organization of training, life, free forms of cadets life, – raises

the need for communication with contributing to the value formation of a fairly strong professional cohesion.

The cadets' staff is regulated by the charter, orders, instructions, oath, subordination, that is, understanding the need for a system of domination and submission to orders, which is an inclusion in relations with a high degree of normativity. Collectivism is carried out in two types of social relations: the «vertical» - subordinate relationships and relations between commanders, chiefs and subordinates and - «horizontally» - subordinate relations between young people with the same status, but differently understand their own appointment.

Cadets have friendly relations, sympathies and antipathies, because they have value-social properties. Some of these relationships are lively, changing, and some quite stable and durable. To characterize, for example, the collective-value side of the cadet life, use the notion of «responsibility» as an internal, prevailing factor that determines the relatively stable positive mood of the members of the air corporation. The spiritual state of the collective has an integrative prevailing in it peace, aimed at the integrity of the common thought, ethical and professional principles, established in the individual rules and principles of behavior. This mood is formed in the process of learning a common cause and is generally determined by the principle of collectivism. The value of a company's culture depends on the system of its connections, actions, interactions and relations carried out within the framework of concrete activity on servicing passengers, customers, and other people like that. To this approach, the definition of collectivism is a push to an organizational system that affects the solidarity of carriers of professional culture. Proceeding from foreign and domestic experience, organizational values with their set of technologies and rules that have justified themselves in the past, and have now confirmed their relevance, etc., influencing the free choice of forms of consciousness and ideological principles of aviation specialist. In this sense, the only philosophy of education determines public assistance in the realization of universal values is simply an ideal representation of beauty, and above the universal priorities of a man and society. In this world, the depths of meaning are manifested, which requires the concentration of all public means; so that the young aviator, accumulating the values of being, became the bearer of the deeply experienced historical experience of mankind, because his professional potential has an ethno-social and sectoral orientation. The modern life is not only highlighted the role of universal

values in the development of aviation education (and showed its contradictions and dynamics) - and in different interrelated hierarchical interrelations. This is a philosophical understanding of the contradiction between purpose and means inherent in the very nature of the realization of universal and professional values, since there is a need for interaction between them, which causes the unification between specific historical phenomena, and raising the level of adequate awareness, using the spiritual understanding of the role of their community, own penetration into the meaning of being.

That is why the main task of the cadet as a member of the airline corporation is not merely to accumulate new information (although this task is not removed), but to master any professional level of logical and methodological culture and the desire to improve it throughout the further information activities. Another aspect of the logic-speaking aspect of self-development is the overcoming of painful signs, since spiritual stability, interpersonal relationships and a professional group are formed.

It seems necessary to state that, in addition to the illness of the body, there are also illnesses of the spirit. According to Doctor of Philosophy V. Shevchenko «...the problem of self-development is replaced by the question of availability or absence», freedom of «choice» of information ... Taking into account the paradoxes of the information paradigm, it is important to put the standards and technologies of learning and the Ukrainian philosophy at the forefront «. National humanistic traditions mark the need for a «philosophical reflection of a professional business» - too specific and extremely difficult in communicative consequences. The so-called «superfluous people», as a social corrosive phenomenon of information civilization, reflect and we have the problem of the alienation of the individual. At the end of the XX - the beginning of the XXI century, all these negative symptoms are the result of a critical reflection on the meaning of the educational system, its specificity in patriotic and humanistic learning.

As for the patriotic understanding of the mutual influence of joint efforts against the crisis of spiritual illness during the development of the philosophy of education, it is a timely detection of the signs of contradictory and unmuted knowledge of the profession and the ability to safely overcome them (bearing in mind the statements of the Spanish philosopher J. Ortega - y - Gasset about the fact that «in twenty years of feeling the throne, thirty talent, and only in forty - mind»). We are aware of the topic of modernizing humanitarian education

today as a major concern of the society associated with some devaluation of the values of Ukrainian education. Our research shows that the values of a particular professional group (patriotism, solidarity, free-thinking) must constantly interact both at the level of the individual and at the level of society; their relevance is announced in the situation of an individual or corporate-group crisis (disintegration of states, environmental disasters), when local disasters are complemented by the burden of non-professional conflicts (family, military-political, economic, social).

The experience of the realization of the spiritual values of professionalism is proclaimed by a huge number of people, including supporters of humanitarian education, because they obey the existing cultural atmosphere, although it is often created very slowly, because the implementation of philosophical disciplines has prompted the reformatting of higher technical education. Previously, for example, discussions about the philosophy of nature helped to identify individual charismatic individuals, satisfying the social need for the protection of secular forms, then through the pluralism of social cognition the question arose about the ways of rational modernization of the useful development of a reasonable attitude to mastering a profession. Philosophical humanitarization of professional culture is the essence of the communicative preparation of a separate aviation specialist, a manifestation of his own attitude to certain worldview patterns (has several versions, which we will talk about).

Now due to humanization, a limited number of people are carriers, as a rule, of universal values, which is also a consequence of historical necessity; they have a lethargic sense of understanding of spiritual values, which determines the true association of future mentors, which ensures the stability of society. However, the meaning of the term «universal human values» has a wider worldview and civil character - are considered in inductive metaphysics as a means of achieving the transcendental dimension of human existence, going beyond the earth's level of understanding. Transcendental values are understood as universal constructs that historically and ethno-socially localize the professional purpose; they are in one way or another characteristic of all modifications of professional culture, although not all future specialists are expressed in the same way. The transcendental values of the aviation profession are due to the complications of consumption and reproduction of youth types of culture, the search for finding decent means for using the

possibilities of communicative - internal dialogue, the development of the typology of professional culture, etc. (theoretical, pragmatic, religious, patriotic types).

The analysis of the typological and professional values of the aviation specialist, in the context of the development of information technology, shows that among the cadets of the departments of flight operation and air traffic control are different types of dependence on the communicative and external interpretation of authoritative thought:

- Cadets of a purely «theoretical type» - those who ignore the «leisure aesthetics» often fall into apathy and depression;

- Representatives of the «pragmatic» type, in the context of the crisis, are increasingly asked about the meaning of the meaning of life;

- Defenders of the «religious» type are testing «imitation of choice» despite the acute disappointment of the «bohemian style of life»;

- Only «patriotic» type can successfully resist nihilistic sentiment, because their thoughts are filled with faith in the «happy future» of their own people. Why is the professionalization of education in the form of humanistic values confronted with separate barriers, the deep opposition between different types of value-based education, which somehow lead to its crisis? Describing the value nature of the controversy of the purpose and means of its professional achievement, the German philosopher E. Husserl noted: the difference - between the phases of leisure, flourishing and decay, which requires a total (intersubjective) value development of the meaning of being. Only then, the discussion of the basis of professional activity becomes the design of ways to build a person's civic spirit, revealing the patriotic meaning of qualitative personality participation in reforming education.

In the experience of reforming vocational training, it is very problematic to embody cultural values. For example, there are two theories. One of them unites supporters of the relativistic direction, which often deny the possibility of an objective analysis of the value structures of different layers of societies, considering the value of the meaning of being - the reflection of their relatively small influence, as spiritual means. The other - the opposite, looks like anti-relativistic positivism, arguing about the possibilities of value definitions from the point of view of objectivizing the influence of the carriers of the professional consciousness of the individual.

E. Durkheim, like other prominent scholars (R. Perry, P. Sorokin, K. Lewis, T. Parsons) in the

West, tried through the notion of «anomie» (a set of negativism that predetermine crisis phenomena), - to methodologically substantiate the commitment of society to the principle of relativism, causing the development of the future post-classical direction, which created arguments of those who denied the dogmatism of classical analysis professional structures of different layers of society. He considers the values of being as a relative spiritual means. Analysis of the ratio of purpose and means can not be without understanding the integrity of humanistic values, as they are an element of systematic reform of the cultural-historical and social context, forming the core of professional culture [6]. The professional activity of a specialist uses a system of values that determines the formation of a value relation to the own (microsocial) environment. This content is valid for a long time, it has been tested by time, but for each airline it exists as a rational and professional reality. Thus, the culture of even a young member of a collective expresses a certain professional integrity, an understanding of the goals and ways of the enterprise. Collectivism is formed where there is a clear system of notions of symbols, values and patterns of behavior, so that it is enshrined in all its norms. The value of collectivism means that on the airline, each member of a professional society is bound by general views on the purpose of the corporation, why each cadet begins to acquaint with the component of spiritual values in advance.

Indeed, all the phenomena of communicative culture created by people, all aviation technology and mechanisms, computers and air traffic control panels, require the inclusion of civilized development, that is, to find its integral and valuable purpose. It is the philosophers of education that must serve as the foundation of culture, the main system element that manifests the connection of norms and standards regulating the behavior of each individual in the profession, and the need to master the virtues that strengthen the spirit of solidarity of the corporation. Otherwise, the professional action of aviation specialists may be chaotic; about such a corporation, of course, say that it can not be seriously relied on either the leadership, the sponsors or the passengers.

The preservation of communicative values reveals the spirit of individual value self-expression, professionalism as it would appeal to future aviators who should be not only representatives of a separate community (nation, state, party, class), but also its dangerous profession, and representatives of its technical elite. Due to the value-based approach, the spirit and criteria are formed to adequately

comprehend all the influences of humanitarian training, which reproduce the profound meaning of professional activity, even during the delay in the reproduction of culturological abilities; Comparison of the activities of aviation professionals and the level of their philosophical culture allows the future specialist to correctly perceive the humanitarian levers of aviation training. Educational communicativeness deepens the traditional content of this discipline and complements it by its own Ukrainian problem. The subject of analysis is during the lectures and practical classes the relations of man and society in the context of human relations and the universe, man and nature; personality and collective, man and air corporation make it possible to outline the information and value side of the problem by overcoming the one-sidedness of the «rider and horse», because the modern, social and spiritual status of the young man depends on it.

Humanization has become more and more conscious ingnoseological, logical and methodological understanding of being, a system of cultural values, which complements theoretically related methods of evaluation and selection of facts with the axiology of humanitarization: it includes studying, developing everything that is needed for philosophical reflections - important for communicators of education, which is

expressed in such an under-investigated phenomenon as the influence of technical means on the growth of the interest of cadets to the identification of elements of the noospheric-planetary rotor in modern life of Ukraine is a signal to be constantly involved in meaningful thinking in a particular paradigm of the philosophy of aviation education.

Values in different countries of Europe are not always embodied in parallel, because they simultaneously show their importance in the postindustrial era, because even in educational systems based on the spirit there were different launch options. Therefore, the results are close, although they often do not coincide, but there are always problems associated with the use of philosophical approaches or the interpretation of concepts of humanitarian-state and ohlocratic concepts, when possible types of correlation between them are revealed in terms of Harmony, Compromise and Conflict. The attitudes of learning are harmonious when the concept of «value» invariably merges with experience, reason and feelings. In social philosophy, the ideal result is that it constantly transforms ideal aspirations into cultural values. During training this happens because of a person's ability to master the metaphysical meaning symbolizing the meaning of being.

REFERENCES

1. Aksenova, V.I., & Sklovs'kyy, I.Z. (2008). Metafizychny diskurs u konteksti tsuviliztsiynoho rozvytku Ukrayiny [Metaphysical Discourse in the Context of the Civilizational Development of Ukraine]. *Perspektyvy*, 4, 3-9 [in Ukrainian].
2. Borinshtein, E.R. (2017). Osnovni pidvalyny vidomoho svitu filosofii osvity [The essential foundations of the known world of the philosophy of education]. *Naukove piznannya: metodologiya ta tehnologii*, 1, 20-27 [in Ukrainian].
3. Vernadsky, V.I. (1990). Ukraynsky vopros v russkoe obshchestvo [The Ukrainian Question and the Russian Society]. *Rodyna*, 4, 90-95 [in Russian].
4. Rozanov, V. (1990). *Ot cheho ne udalsya pamyatnyk Hoholyu?* [What did the monument to Gogol fail?]. Moscow: Sovetskaya Rossyia [in Russian].
5. Sklovsky, I.Z., & Sklovska, O.I. (1993). Klerykal'nyy faktor i yoho vplyv na sutnistno-politychni zmahhannya Ukrayiny [Clerical factor and its influence on the essence-political competitions of Ukraine]. *Politychnyy visnyk. Mynule i suchasnist'*. (Vols. II). (pp. 12-15). Kyiv: Kyivsk'kyy derzh. un-t. [in Ukrainian].
6. Berdyayev, N.A. (1991). *Smysl istorii* [The meaning of history]. Moscow: Mysl [in Russian].
7. Benedict XVI Roman Pope. (2011). Rol' universytetiv v Yevropi tret'oho tysyacholittya [The Role of Universities in Europe of the Third Millennium]. *Katolyts'kyy visnyk. Vseukrayins'kyy dvotyzhnevnyk*, 3, 11 [in Ukrainian].
8. Berdyayev, N.A. (1989). Chelovek i mashina. Problemy sotsiologii i metafiziki tekhniki [Man and machine. Problems of sociology and metaphysics of technology]. *Voprosy filosofii*, 2, 143-162 [in Russian].
9. Bondar, V. (2002). Pedahohika i filosofiya: vzayemodiya i vzayemozbahachennya [Pedagogics and Philosophy: Interaction and Mutual Enrichment]. *Vyshecha osvita Ukrayiny*, 3, 14-18 [in Ukrainian].

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Аксенова В. І. Метафізичний дискурс у контексті цивілізаційного розвитку України / В. І. Аксенова, І. З. Скловський // Перспективи. – 2008. – № 4. – С. 3-9.
2. Борінштейн Е. Р. Основні підвалини відомого світу філософії освіти / Е. Р. Борінштейн / Наукове пізнання: методологія і технології. – 2017. – № 1. – С. 20-27.
3. Вернадський В. І. Український впрнос и русское общество / В. І. Вернадський // Родина. – 1990. – № 4. – С. 90-95.

4. Розанов В. Отчего не удался памятник Гоголю? Сочинения / В. Розанов. – М.: Советская Россия, 1990. – С. 345-351.
5. Скловський І. З. Клеркальний чинник, який підсилює сутнісно-політичні змагання України / І. З. Скловський, О. І. Скловська // Політичний вісник. Минуле та сучасність. – Київ: Київський держ. ун-т, 1993. – Част. II. – С. 12-15.
6. Бердяев Н. А. Смысл истории / Н. А. Бердяев. – М.: Мысль, 1991. – 176 с.
7. Бенедикт XVI, Римський Папа. Роль університетів у Європі третього тисячоліття / Папа Римський Бенедикт XVI // Католицький Вісник. Всеукраїнський двотижневик. – 2011. – № 3. – С. 11.
8. Бердяев Н. А. Человек и машина (Проблема социологии и метафизики техники) / Н. А. Бердяев // Вопросы философии. – 1989. – № 2. – С. 143-162.
9. Бондар В. Педагогіка та філософія: взаємодія та взаємозбагачення / В. Бондар // Вища освіта України. – 2002. – № 3. – С. 14-18.

Аксьонова Віра Ігорівна

Кандидат філософських наук, доцент

Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського
65000, Одеса, вулиця Староportoфранківська, 26

Aksyonova Vera

PhD in Philosophy, Associate Professor

South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky
26, Staroportofrankivska str., 65020, Ukraine

Email: sklo_iz@ukr.net

Цитування: Аксьонова В. І. Philosophy of sociocultural meanings in the information system yesterday and today / В. І. Аксьонова // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 6. – С. 39-45.

Citation: Aksyonova, V.I. (2018). Philosophy of sociocultural meanings in the information system yesterday and today. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(6), 39-45.

Стаття надійшла / Article arrived: 29.05.2018

Схвалено до друку / Accepted: 14.06.2018

Філософія та література: шлях до діалогу

Салій А. В., Українська медична стоматологічна академія

Основна увага у матеріалі звертається на сфери взаємовпливів між філософією та художньою літературою. Вказується на те, що можливості взаємодії між цими течіями диктуються не лише культурними орієнтирами, але і соціально-історичними передумовами.

Акцентується увага на тому, що філософські пошуки були напрямком притаманним для більшості визначних письменників XIX століття, а це, у свою чергу, особливо важливо на тлі значної віддаленості філософії від літератури у цей період.

На прикладі російської літературної традиції XIX – XX століть автор наочно демонструє тісне співвіднесення філософської поезії та прози саме через суспільно значущу проблематику, проводячи прямі паралелі між поетичними творами О.Пушкіна, М.Лермонтова та психологічними романами Ф.Достоевського і Л.Толстого. Хоча схожі тенденції притаманні і французькій, і німецькій та іншим літературним традиціям зазначеного періоду.

Автор намагається довести, що література може бути джерелом філософствування, але при цьому філософія осмислює літературу. Це призводить до формування особливих дисциплінарних утворень, які мають здатність якісно переосмислювати і перебудовувати саму практику писання і практику філософствування. Але одночасно ми розуміємо і приймаємо той факт, що сучасність не надає нам підстав виводити який-небудь спільний знаменник під літературою і філософією. Адже існують такі літературні практики, які будуть дуже близькими до філософії і неначе з нею зживатимуться, але існує і величезна кількість філософських практик, які будуть так само близькими до літератури. У статті доводиться, що взаємодія філософії та художньої літератури відбувається в усі історичні періоди, змінюються тільки формат та механізми такої взаємодії.

Ключові слова: історія філософії; текст; культурна асиміляція; філософський дискурс; літературний дискурс; діалог

Philosophy and Literature: the way towards the dialogue

Salii A. V., Ukrainian Medical Stomatological Academy

The author analyzes the relevant issue of interaction between philosophical and literary discourses. The main attention in the material focuses on the spheres of mutual influence between philosophy and artistic literature. It has been indicated that the possibilities of interaction are dictated not only by cultural landmarks, but also by socio-historical preconditions.

The attention is focused on the fact that philosophical search was a direction inherent to most of the prominent writers of the nineteenth century, and this, in its turn, is especially important against the background of a considerable distance of philosophy from literature in this period.

By the example of the literary tradition in the nineteenth and twentieth centuries, the author clearly demonstrates the close correlation of philosophical poetry and prose exactly through the socially significant issues, by direct parallels between poetic works by O. Pushkin, M. Lermontov and psychological novels by F. Dostoevsky and L. Tolstoy. Although similar trends are typical of French, German and other literary traditions of the specified period.

The author tries to prove that literature can be a source of philosophizing, but at the same time philosophy comprehends literature. This leads to the formation of special disciplinary formations that have the ability to rethink and redefine the very practice of writing and practice of philosophizing. But at the same time, we understand that modernity does not give us reason to deduce a common denominator under literature and philosophy. After all, there are such literary practices that are very close to philosophy, as if being assimilated with it, but there is also a large number of philosophical practices that are as close to literature as possible. The author proves that the interaction of philosophy and fiction occurs in all historical periods, and only the format and mechanisms of such interaction change.

Keywords: history of philosophy; text; cultural assimilation; philosophical discourse; literary discourse; dialogue

Философия и литература: путь к диалогу

Салий А. В., Украинская медицинская стоматологическая академия

Основное внимание в статье обращается на сферы взаимовлияния между философией и художественной литературой. Указывается на то, что возможности взаимодействия между этими направлениями диктуют не только культурная ориентация, но и социально-исторические предпосылки.

Автор доказывает, что литература может выступать в качестве источника философствования, но при этом практически всегда философия осмысляет литературу. В конечном итоге это приводит к формированию особых дисциплинарных образований, которые имеют способность качественно переосмыслить и перестроить саму практику писания и практику философствования в этом направлении. Однако одновременно, мы принимаем тот факт, что современное состояние культуры не дает нам оснований выводить какой-либо общий знаменатель под литературой и философией. Ведь существуют такие литературные практики, которые будут находиться всегда максимально близко возле философии и как будто с нею сроднятся. Но, одновременно, существует не меньшее количество философских практик, которые будут очень близко находиться возле литературы.

В статье автор показывает, что взаимодействие таких мощных культурных сфер как литература и философия имеет место во все исторические периоды, изменяться может только формат и механизм такого взаимодействия.

Ключевые слова: история философии; текст; культурная ассимиляция; философский дискурс; литературный дискурс; диалог

Постановка проблеми.

Тема взаємодії філософії та літератури ніяк не може бути названа новою. З різною інтенсивністю цікавість до неї з'являється у різні історичні періоди, але по-справжньому нового звучання вона набуває у ХХ столітті. Саме у цей час в Європі інтелектуали, на кшталт Ж. Дерріда, черговий раз починають пророкувати кінець філософії, а Р. Барт та Ж. Батай оголошують кінець літератури. На наш погляд, це природне явище і таке песимістичне налаштування у різний час притаманне будь-якій сфері інтелектуальної діяльності. Тим паче, що з іншого боку мова йде про переформатування ключових позицій та установок. А тому у деяких аспектах, поєднуючись із філософією, література повторює її досвід протистояння сама собі [3, с. 61].

Власне, зближення літератури і філософії відбувається у моменти розуміння історичних і соціальних контекстів, які можуть бути пов'язані із соціальними катаклізмами. Як приклад можна навести тих самих сюрреалістів, які зверталися до психоаналізу – маємо І світову війну, дискусії про бідність поезії та ширення практик *arte povera* – II світова війна. Це багато у чому знакове міжвоєнне двадцятиліття, 1920 – 1930-ті роки, на перше місце виводять саме філософів і літераторів, які вчилися і вчили дивитися і вперед, і назад [5, с.14], мріяли про майбутнє та розуміли, що без минулого воно неможливе.

Метою публікації ми визначаємо характеристику основних принципів взаємодії філософії та літератури, а також визначення перспективних на-

прямків їх подальшої взаємодії.

Виклад основного матеріалу.

Гуманітарні науки в усій своїй повноті не можуть існувати ізольовано одна від одної у зв'язку з тим, що мислення людини і її поведінка розвиваються згідно одних і тих самих законів, а отже література не просто сприймає і по-своєму відображає фундаментальні проблеми філософії. Художній твір у такому контексті сприймається як сфера для пошуку відповідей на ключові філософські питання [4, с. 337-338]. У такому ракурсі література містить у собі відображення як соціально-культурної, так і економічної та інших картин світу у певний проміжок часу. Тому літературний твір чи філософський текст не можуть бути сконцентрованою тільки на собі реальністю, вони тісно пов'язані зі своїм автором [6, с. 8], з його життям, переживаннями, радостями.

Аналіз проблемного поля взаємовідносин і взаємовпливів філософії та художньої літератури входить до категорії найактуальніших питань сучасного інтелектуального життя. Особливо враховуючи те, що саме поняття «інтелектуального життя» обов'язково передбачатиме наявну полідисциплінарність і неабияке прагнення подолати раціональність наукового способу мислення. Більшість дослідників сучасності на вирішення проблеми взаємодії і взаємовпливу літератури і філософії дивляться оптимістично, вважаючи, що такі дві потужні сфери діяльності обов'язково повинні співіснувати [напр. 1, с. 91-92].

Хоча існує і протилежна позиція, прихильники якої переконані, що ототожнення філософсько-

го знання і літературної творчості може привести до функціонального глухого кута. А Ю. Габермас взагалі писав про те, що хибна асиміляція однієї сфери діяльності іншою може призвести до ситуації, коли вони обидві ризикують втратити свою субстанціональність [10, с. 194]. Хоча, на наше переконання, коли мова ведеться не про асиміляційні процеси, а про обмін ідеями та методиками, то ризики заповнення художньою проблематикою філософських площин взагалі мінімальні. Ні література, ні філософія у такому випадку не втрачають своєї самобутності та унікальності.

В будь-якому разі нам необхідно враховувати те, що існує професійний літератор, існує професійний філософ і вони можуть визначатися, в першу чергу, інституціонально: літератори легітимізуються іншими літераторами, філософи – іншими філософами. Цей самий стан можемо визначити і по-іншому: професійний літератор – той, хто знає або ж хоча б має уявлення про те, що і коли відбувається у сфері літератури, і використовує це у своїй практиці, а професійним філософом буде так само той, хто усвідомлює і співвідносить себе із загальним контекстом світової філософської думки. При цьому філософ може досить вільно звертатися до літературної проблематики, а письменник так само вільно почуватися у філософському середовищі. І їм для цього немає ніякої потреби проходити додатковий літературний чи філософський курс відповідно. Письменник може вільно почуватися поза філософською традицією, вільно використовувати праці М. Бубера, наприклад, і при цьому ніколи не тримати у руках ні Канта, ні Гегеля. І філософ так само може звертатися до романів Ф. Достоевського чи М. Гоголя, знаходити у них щось важливе для власних конструкцій, але при цьому йому не потрібно досконало вивчати і знати усю історію літератури XIX століття.

Література як така ніколи не прагнула ні до якого знання, на відміну від філософії. Це при тому, що філософія, як будь-яка сфера культурного виробництва, спрямована на нові смисли і конструктивний опис тих смислів, які вже існують. У даному контексті можна згадати твердження С. Л. Франка, який вважав, що найглибші і найзначущі ідеї проголошувалися не у систематичних наукових працях, а в зовсім інших формах – літературних [9, с. 474].

Важливим компонентом діалогу філософії і літератури буде існування спільного для них дискурсу мови і тексту. У літературному процесі ос-

мислення мови починається тоді, коли існує намагання його якимось видозмінити. А такі дослідження обов'язково будуть включати у себе порівняльний аналіз різноманітних висловлювань, які традиційно можуть розглядатися як філософські, з іншими типами мовлення – як то художнє або ж наукове. Філософія завжди перебувала у ситуації знаходження перед істиною і одночасного її пошуку. Тільки з часом змінюється ставлення філософії до мови. І якщо класична філософія розглядала мову як найнадійніший засіб, який би транслиував істину, то сьогодні, за висловом Т. Адорно, філософський інтерес зміщується у бік вияву неконцептуального в контексті, репрезентації «повного не редукованого досвіду в серцевині концептуального міркування» [11, р. 13]. Це може означати втрату філософським дискурсом тих властивостей, які зближали його із чистою наукою та набуття якостей художньо побудованої мови, до якої не застосовується процедура верифікації. І тому цілком природним буде те, що взаємодія філософського і літературного дискурсу видаватиметься цікавою і актуальною.

Така актуальність буде тим більше закономірною, якщо ми розглядатимемо цю проблему у світлі яскравих соціально-культурних процесів XIX–XX століть, які можуть тлумачитися як дискурс на зближення філософії і літератури, а можливо і як взаємодія стійких і достатньо самостійних елементів. В будь-якому разі, коли мова ведеться про контекст поєднання, нам важливо чітко визначатися, що саме ми поєднуємо і що з цього нам достеменно відомо. Так, власне, ми можемо говорити про окремий прошарок мислителів, у яких художнє сприйняття життя і світу, діяльності людини зливаються воедино із філософським баченням. Вони використовують літературно-художній жанр для обрамлення і популяризації власних філософських переконань. У Франції так робили Д. Дідро, А. Камю, Ж. П. Сартр; в Німеччині – Ф. Ніцше, Г. Гессе, Т. Манн; в Росії – Ф. Достоевський, Л. Толстой, А. Чехов; в Україні – І. Франко, М. Коцюбинський, Л. Українка і т.д.

Так, у якості прикладу, в Російській імперії вимоги до філософської поезії та прози тісно співвідносилися із тією ж проблематикою, яка стояла загалом перед суспільством. Чітке спрямування на інтенсивність поетичного пізнання світу і людини, на поглиблений психологізм були цілком природними для загальних тенденцій літературного розвитку [7, с. 9-10]. Через це сміливо можна стверджувати, що між філософською поезією та прозою першої половини XIX століття

(О. Пушкін, М. Лермонтов) і психологічними творами Ф. Достоевського чи Л. Толстого існує самий тісний зв'язок. Характерною рисою XIX століття є і те, що філософські пошуки притаманні майже всім значущим письменникам. І це у той час, коли художня література знаходиться на найбільшій відстані від філософії.

Можна визнати, що наявний інструментарій дискурс-аналізу в умовах необхідної історичної контекстуалізації дозволяє, не заважаючи філософській герменевтиці, досліджувати певні специфічні умови, при яких який-небудь вислів створюється і сприймається у подальшому як філософський. Але, як зазначає А. Корчинський, поняття «дискурс» буде значно ширше, аніж поняття мови, тексту або стилю як відповідних характеристик вислову. Такий підхід, окрім усього іншого, дає можливість бачити те, що факт використання, наприклад, поезією філософських термінів або філософією образних характеристик, взаємні стилізації не знімають існуючих відмінностей між літературою і філософією на рівні дискурсу [8]. Навіть більше того, будь-які форми текстового і жанрового зближення філософії і літератури можуть бути можливі саме завдяки тому, що поки що у межах існуючого культурного поля заведено ці дискурси розрізняти.

На підтвердження такої думки можна навести результати аналізу праць Ж. Дерріда російською дослідницею Н. Автономовою, яка акцентує увагу на тому, що родзинка філософії не зникає через контакти з літературою та іншими дискурсами [2, с. 327]. Вона ж звертає увагу не лише на креативні аспекти інтелектуальних комунікацій, але і на особливості культурного простору, який буде передавати зміст філософського висновку.

Важливо не забувати, що проблема співвідношення і диференціації філософського дискурсу з літературним буде значимою не тільки для визначеного нами XIX–XX століття. Філософія і література взаємодіють в усіх епохах, лише механізми і причини цієї взаємодії будуть різними. Саме в призмі контактів, а не ізоляції може проявитися дискурсивна особливість літератури і

філософії. Звичайно, що у XIX–XX століттях їх взаємодія і взаємовпливи можуть заходити до таких меж, що може постати питання «розмивання кордонів» між ними. Хоча зауважимо, що кордони між філософським мисленням і художнім – це поняття неоднозначне. І тому часто дослідники можуть говорити не стільки про кордони як такі, як про розриви між філософією та літературою. Але сама поява такої проблеми не може сприйматися як певний симптом майбутнього дискурсивного синтезу. Все проблемне поле може пояснюватися логікою свого часу.

Висновки.

Отже, підсумовуючи сказане, ми можемо говорити про те, що зближення філософії та літератури можливе і необхідне для розуміння тих стрімких світоглядних змін і перетворень, які відбуваються у площині сучасної культури. У цьому контексті потрібне певне їх філософсько-літературне відображення, яке дозволить деякою мірою переосмислити і самі явища філософії та художньої літератури.

Вкрай важливо і те, що філософія та література перетинаються змістовно у сфері вирішення метафізичної проблематики. Тому література не тільки відчуває на собі вплив філософських ідей свого часу у більш ширшому розумінні, вона сама приймає участь у їх формуванні. Виходячи з цих позицій, література виступає як своєрідний випробувальний майданчик для філософії, одночасно сприяючи виникненню нових концепцій та нових шляхів філософування.

Художня література та філософія не просто взаємодоповнюють один-одного, вони взаємозбагачуються і значно розширюють власний внутрішній потенціал. Тому і діалог між ними неминучий, адже художня література дає філософії потужний матеріал для глибокого розуміння сутності життя взагалі, для кращого розуміння напрямків суспільного розвитку, подолання сухого раціоналізму, який час від часу відриває людину від чуттєвої сфери пізнання. Можна говорити про те, що саме література допомагає філософам сформувати цілісну картину світу. Тому шлях подолає той, хто йде...

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Автономова Н. Г. Философия и филология (о российских дискуссиях 90-х) / Н. Г. Автономова // Логос. – 2001. – № 4. – С. 91-105.
2. Автономова Н. Г. Философский язык Жака Деррида / Н. Г. Автономова. – М.: РОССПЭН, 2011. – 510 с.
3. Ажимов Ф. Е. Метафизические проблемы взаимоотношения философии и литературы / Ф. Е. Ажимов // Гуманитарные исследования в Восточной Сибири и на Дальнем Востоке. – 2010. – № 3. – С. 56-62
4. Гольдман Л. Структурно-генетический метод в истории литературы / Л. Гольдман // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX – XX вв. – М.: издательство МГУ, 1987. – С. 335-348

5. Єрмоленко В. Оповідач і філософ Вальтер Бенямін і його час / В. Єрмоленко. – Київ: Критика, 2011. – 280 с.
6. Єрмоленко В. Далекі близькі. Есеї з філософії та літератури / В. Єрмоленко. – Львів: Видавництво Старого Лева, 2015. – 300 с.
7. Колесников А. С. Философия и литература: современный дискурс / А. С. Колесников // Серия «Мыслители». История философии, культура и мировоззрение. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2000. – № 3. – С. 8-36
8. Корчинский А. В. Форманты мысли: литература и философский дискурс / А. В. Корчинский. – М.: Языки славянской культуры, 2015. – 288 с.
9. Франк С. Л. Духовные основы общества / С. Л. Франк. – М.: Республика, 1992. – 511 с.
10. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне / Ю. Хабермас. – М.: Весь мир, 2003. – 416 с.
11. Adorno T. *Negative dialectics* / T. Adorno. – London and New York: Routledge, 1973. – 416 p.

REFERENCES

1. Avtonomova, N.G. (2001). *Filosofiya i filologiya (o rossiyskikh diskussiyach 90-h)* [Philosophy and philology (about Russian discussions 90-h)]. *Logos*, 4, 91-105 [in Russian].
2. Avtonomova, N.G. (2011). *Filosofskiy yazyk Zhaka Derrida* [Philosophical language of Jacques Derrida]. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
3. Azhymov, F.E. (2010). *Metafizicheskie problemy vzaimootnosheniya filosofii i literatury* [Metaphysical problems of the relationship between philosophy and literature]. *Gumanitarnye issledovaniya v Vostochnoy Sibiri s na Dalnem Vostoke*, 3, 56-62 [in Russian].
4. Gol'dman, L. (1987). *Strukturno-geneticheskiy metod v istorii literatury* [Structural-genetic method in the history of literature]. Moscow: MGU [in Russian].
5. Ermolenko, V. (2011). *Opovidach i filosof Valter Beniamin i yogo chas* [The narrator and philosopher Walter Benjamin and his time]. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
6. Ermolenko, V. (2015). *Daleki blyzki. Esse z filosofii ta literatury* [Far close ones. Essays on Philosophy and Literature]. Lviv: Vydavnytvo Starogo Leva [in Ukrainian].
7. Kolesnikov, A. (2000). *Filosofiya i literatura: sovremennyy diskurs* [Philosophy and Literature: modern discourse]. *Seria Mysliteli. Istoria filosofii, kultura i mirovozzrenie* [in Russian].
8. Korchynskiy, A.V. (2015). *Formanty mysli: literatura i filosofskiy diskurs* [Formants of thought: literature and philosophical discourse]. Moscow: Yazyki slovianskoy kultury [in Russian].
9. Frank, S. (1992). *Duchovnye osnovy obshestva* [Spiritual foundations of society]. Moscow: Respublika [in Russian].
10. Habermas, Y. (2003). *Filosofskiy diskurs o moderne* [Philosophical Discourse on Modernity]. Moscow: Ves' mir [in Russian].
11. Adorno, T. (1973). *Negative dialectics*. London and New York: Routledge.

Салій Анатолій Володимирович

Кандидат філософських наук, доцент
Українська медична стоматологічна академія
36000, Полтава, вул. Шевченка, 23

Saliy Anatoliy

PhD in Philosophy, Associate Professor
Ukrainian Medical Stomatological Academy
23, Shevchenko Str., Poltava, 36000, Ukraine

ORCID: 0000-0003-3761-0243

Email: anatoli.saliy@gmail.com

Цитування: Салій А. В. Філософія та література: шлях до діалогу / А. В. Салій // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 6. – С. 46-50.

Citation: Saliy, A.V. (2018). *Filosofia ta literatura: shliakh do dialohu* [Philosophy and Literature: the way towards the dialogue]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(6), 46-50.

Стаття надійшла / Article arrived: 04.06.2018

Схвалено до друку / Accepted: 15.06.2018

Просторова диспозиція агентів комунікації в соціальних мережах

Дідик Л. А., Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

Проведено аналіз досліджень та публікацій науковців щодо визначення поняття «соціальна мережа» та запропоновано власне трактування даного поняття. Автор статті вважає, що соціальна мережа – це коло агентів (людей), де самі агенти є центрами соціальних мереж, а їхні знайомі (зв'язки) будують мережеві гілки, вступаючи у соціальні відносини. Встановлено особливості мережевої комунікації: об'єднання «багато з багатьма»; емерджентні властивості (відсутність централізованого управління, самостійність та високий рівень підключеності субодиниць, павутинна нелінійність впливу один на одного); динаміка в поведінці мережі; отримання і створення соціального капіталу. З'ясовано, що соціальний капітал є основним джерелом розвитку соціальних мереж, оскільки він може проявляти себе в якості особливого виду реальних і потенційних ресурсів; властивостей та інформаційної спрямованості мережі. Охарактеризовано загальносистемні закономірності розвитку соціальних мереж: різноманітність, складність, поширеність, стійкість, емерджентність як неможливість звести сукупність властивостей системи до властивостей окремих елементів та їх неідентичність. Визначено стрімкий розвиток комерційної складової соціальних мереж – створення професійних співтовариств і мереж практиків, які знайшли застосування в багатьох областях людської діяльності у сучасному світі. Проаналізовано причини, які впливають на зміну форм взаємодії агентів комунікації, та висловлено власну думку, що вони змінюються в ході задоволення агентами базових просторових потреб: комунікативної, пізнавальної, ігрової. Визначено, що в Україні соціальні мережі почали набирати популярності з 2006 р. – доступ до Однокласники.ru, ВКонтакте.ru та Connect.ua. З 2015-2016 рр. – етап популярності Facebook.com (11 млн користувачів) та Instagram.com (7,3 млн користувачів), що пов'язано з політичними змінами у відносинах між Україною та Росією. Проаналізовано інформацію щомісячного дослідження Kantar TNS CMeter та визначено, що у 2018 р. Facebook.com знаходиться на третьому місці по відвідуваності серед популярних сайтів, якими користуються українці.

Ключові слова: інтернет; мережева комунікація; комунікативний простір; соціальний капітал; інтернет-технології; соціально-мережеві технології

Spatial disposition of agents of communication in social networks

Didyk L.A., National Pedagogical Dragomanov University

Author analyzed researches and publications of scientists on the definition of the concept «social network» and proposed own interpretation of this concept. Author of this article thinks that social network is the circle of the agents (people) where the agents are centers of social networks and their familiar (communications) build network branches entering into social relations. Features of the network communication were established: union «many with many»; emergent properties (absence of centralized control, independence and subunit's high level of connectivity, spiderweb's non-linearity of the influences for each other; dynamics in behavior in social network; receiving and creation of the social capital. Found the social capital is a main source of the social networks' development because can show itself as a special kind of the real and potential resources; properties and network's information direction. Characterized system-wide patterns of social networks' development: diversity, complexity, prevalence, persistence, emergence as impossibility to reduce totality of the system to properties of the separate properties and their non-identity. And identified sweeping development of the social network's commercial constituent, -creation of the professional commonwealths and practices networks that have found application of many directions human activity in modern world. In this article author analyzed causes that affect the change of forms communication agents' interaction and tell own opinion they change in progress of satisfaction the base spatial needs: communicative, informative, game. Spot that in Ukraine social networks start to gain popularity since 2006-access to Odnoklassniki.ru, VKontakte.ru and Coonect.ua. Stage of popularity Facebook.com (11 millions users) and Instagram (7,3 millions users) since 2015-2016 which is connected with political changes in a relationship between Ukraine and Russia. Analyzed information of monthly study Kantar TNS CMeter and defined that in 2018 Facebook.com became on the third place in attendance among popular sites which are used by Ukrainians.

Keywords: Internet; network communication; communicative space; social capital; internet technologies; social networking technologies

Пространственная диспозиция агентов коммуникации в социальных сетях

Дидык Л. А., Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова

Проведен анализ исследований и публикаций ученых относительно определения понятия «социальная сеть» и предложено собственную трактовку данного понятия. Автор статьи считает, что социальная сеть – это круг агентов (людей), где агенты являются центрами социальных сетей, а их знакомые (связи) строят сетевые ветви, вступая в социальные отношения. Установлены особенности сетевой коммуникации: объединение «много со многими»; эмерджентные свойства (отсутствие централизованного управления, самостоятельность и высокий уровень подключенности субъединиц, паутинная нелинейность влияния друг на друга); динамики в поведении сети; получение и создание социального капитала. Выяснено, что социальный капитал является основным источником развития социальных сетей, так как может проявлять себя в качестве особого вида реальных и потенциальных ресурсов; свойств и информационной направленности сети. Охарактеризовано общесистемные закономерности развития социальных сетей: разнообразие, сложность, распространенность, устойчивость, эмерджентность как невозможность свести совокупность свойств системы к свойствам отдельных элементов и их идентичность. Определено стремительное развитие коммерческой составляющей социальных сетей – создание профессиональных сообществ и сетей практиков, которые нашли применение во многих областях человеческой деятельности в современном мире. В статье проанализировано причины, влияющие на изменение форм взаимодействия агентов коммуникации и сформулировано собственное мнение, что они меняются в ходе удовлетворения агентами базовых пространственных потребностей: коммуникативной, познавательной, игровой. Определено, что в Украине социальные сети начали набирать популярность с 2006 г. – доступ к Одноклассники.ru, ВКонтакте.ru и Connect.ua. С 2015–2016 гг. – этап популярности Facebook.com (11 млн пользователей) и Instagram.com (7,3 млн пользователей), что связано с политическими изменениями в отношениях между Украиной и Россией. Проанализирована информация ежемесячного исследования Kantar TNS CMeter и определено, что в 2018 г. Facebook.com находится на третьем месте по посещаемости среди популярных сайтов, которыми пользуются украинцы.

Ключевые слова: интернет; сетевая коммуникация; коммуникативное пространство; социальный капитал; интернет-технологии; социально-сетевые технологии

Постановка проблеми.

Мережеві комунікації мають ряд властивостей та особливостей, які виділяють їх серед інших типів комунікації. Основною властивістю комунікаційної мережі, як і будь-якої мережі, є багатоканальність, висока щільність логістичних шляхів переміщення інформації. Якщо одна ланка випадає з мережі, комунікація легко знаходить інші шляхи, альтернативні ланцюжки комунікаційних ланок. Потенційна можливість здійснення комунікації кожним, забезпеченим технічними можливостями комп'ютерних телекомунікацій, без обмеження в часі і просторі, а також індивідуальної чи групової комунікації, в залежності від використовуваних програмних засобів (інтернет-технологій), традиційно вважається однією з відмінних рис мережевої комунікації. Вважається, що мережева комунікація, як гібрид, отриманий в результаті схрещування індивідуальної, групової та масової комунікації, має характерні риси цих видів комунікації. У статті розглядаємо дану позицію з точки зору соціологічного аналізу.

Аналіз досліджень і публікацій.

Поняття «соціальна мережа» було введено у світову науку в 1954 році англійським соціологом

Дж. Барнсом. Автор цим поняттям охарактеризовує суспільство, яке являє собою розгалуження людських соціокомунікативних відносин. Вперше Дж. Барнсом було досліджено соціокомунікативні зв'язки між членами суспільства і відображено ці зв'язки на спеціальних геометричних схемах-діаграмах, які візуалізували ці відносини за допомогою ліній і крапок, де крапки – це громадяни суспільства, а лінії – це соіокомунікативні відносини між ними.

Термін «Virtual Community» (віртуальне, або мережене суспільство) та його значення розробив Г. Рейнгольд: «Віртуальні співтовариства є соціальними об'єднаннями, які виростають з мережі, коли група людей підтримує відкрите обговорення достатньо довго і людяно, для того щоб сформувати мережу особистих відносин у кіберпросторі» [4].

Сучасні теорії соціальних мереж були вперше запропоновані в 1951 році Р. Соломонофф і А. Рапопорт. У 1959–1968 рр. угорські математики П. Ердос і А.Рен'ї написали вісім статей, що описують принципи формування соціальних мереж [4].

Список науковців, яких цікавили і цікавлять теми віртуальних соціокомунікативних відносин, доволі значний. Соціокомунікативні відносини за-

клали базис розвитку інформаційного суспільства, а інтернет – віртуалізував ці відносини і зв'язки, перетворивши користувачів соціальних мереж на своєрідних віртуальних агентів. Мова йде про таких видатних науковців у питаннях вивчення глобальної мережі та, зокрема, ролі соціальних віртуальних мереж: Дж. Барнс, Е. Ботт, К. Мітчелл, А. Редкліф-Браун, А. Єфремов, А. Федонюк, В. Сазанов, В. Горовий, Є. Цимбаленко, С. Водозляська та інші.

На початку XXI століття поняття «соціальна мережа» набуває значної актуальності, варто детальніше розглянути його визначення. Соціолог В. Сазанов соціальну мережу трактує як «безліч акторів (агентів), які можуть вступати у взаємодію одне з одним і зв'язки між якими є соціальними» [12]. Загалом, соціальні мережі у сучасному розумінні – це віртуальні сайти, які є легкодоступні і зрозумілі у використанні, вони створюють певне віртуальне співтовариство людей за їх інтересами. На таких сайтах зазвичай є багато реальних акаунтів, але також є і фейкові (несправжні, вигадані) акаунти.

Історія створення соціальної мережі датується 1971 р. і вважається роком, коли було відправлено перше повідомлення на віддалений комп'ютер першим користувачам військової соціальної мережі Agranet. Це була перша у світі віртуальна комунікація, яка дозволила створити дискусійні форуми, поштові розсилки та налаштувала перший інтернаціональний зв'язок з Лондоном та Норвегією. Двома наступними етапами розвитку ери соціальних мереж стали: 1) винахід IRC (англ. Internet Relay Chat – ретранслюється інтернет-чат) – сервісної системи для спілкування в режимі реального часу, яка була створена в 1988 р. фінським студентом Я. Ойкаріненем; 2) 7 серпня 1991 британський вчений Т.Бернерс-Лі вперше опублікував перші інтернет-сторінки [15].

Поява наближеної до сучасних соціальних мереж датується 1995 роком із часу створення в США під авторством Р. Конрадса сайту Classmest.com, цей портал започаткував створення наступних характерних веб-проектів. Сучасні вчені-соціологи вважають, що ера соціальних мереж розпочалася орієнтовно у 2003 або 2004 роках, у період формування сучасних популярних соціальних мереж Facebook.com (2004), MySpace.com (2003) та LinkedIn.com (2003). В Україні соціальні мережі почали набирати популярність із 2006 року, коли на український інтернет-простір зайшли перші російські соціальні мережі Однокласники.ru та ВКонтакте.ru, у грудні 2007 року був ство-

рений Connect.ua – український сайт знайомств як «соціальна мережа знайомств», але пізніше переорієнтований виключно на знайомства. Проте, починаючи з періоду політичних змін та відносин між Україною та Росією, російські соціальні мережі втрачають свою популярність в Україні, а от американський Facebook.com, Instagram.com, навпаки, починає набирати популярності (з 2015–2016 рр.).

Таким чином, вивчивши історію виникнення соціальних мереж та визначення, які дають науковці даному поняттю, можемо запропонувати власне розуміння та трактування терміну. Соціальна мережа – це коло агентів (людей), де самі агенти є центрами соціальних мереж, а їхні знайомі (зв'язки) будують мережеві гілки, вступаючи у соціальні відносини.

Виклад основного матеріалу.

Виділяють ряд характерних особливостей сучасної комунікації, опосередкованої соціально-мережевими технологіями: віртуальність, інтерактивність, гіпертекстуальність, глобальність, оперативність, системність, креативність, анонімність, мозаїчність [7]. У віртуальному контексті відбувається переплетення двох зустрічних інноваційних процесів: з одного боку, спостерігається все більша символізація соціальної реальності, з іншого – в результаті розвитку техніки виникло особливе технічне віртуальне середовище, що, в свою чергу, спричинило перетворення «віртуальності» соціальних форм у форми технічної віртуальності.

Основою поняття гіпертекстуальності є уявлення про гіпертекст, який володіє певною динамікою, тому що дозволяє користувачеві самому моделювати і організовувати текстовий простір зручним для самого користувача чином. У обговорюваній нами темі гіпертекстуальність трактується як багатозначність, полідискурсивність, багатоголосся віртуального спілкування. В. Сазанов пропонує наступну характеристику мережевої комунікації: перша особливість соціальних мереж – комбінаторна, топологічна організація внутрішньомережевої міжособистісної взаємодії з комунікаційної точки зору, оцінює потужність об'єднання «багато з багатьма». Тоді як у класичній трансляційній мережі «один до багатьох» (зборів, радіо і ТБ, проповідь) потужність є пропорційною числу точок (учасників). У схемі, електронної пошти (транзакційної), з двостороннім спілкуванням «один до одного».

Другою особливістю соціально орієнтованих мережевих об'єднань є їх емерджентні власти-

вості. Зокрема, «районові ефекти»: відсутність централізованого управління; самостійність та високий рівень підключеності субодиниць; павутинна нелінійність впливу один на одного.

Третьою особливістю є групова динаміка в поведінці мережі, формування кластерів різного розміру і зміна структури в часі [12].

Найбільш важливою характеристикою мережевої комунікації, на думку дослідника О. Лещенка, «є отримання і створення соціального капіталу за допомогою функціонування соціальної мережі. Це обумовлено тим, що факт створення, функціонування соціальної мережі визначається потребою в накопиченні соціального капіталу» [2].

Соціальний капітал зумовлює форми мережевої комунікації, тому що потреби, цілі і мотиви учасників комунікації впливають на її інформаційний напрямок, а властивість причетності соціальної мережі, що розкриває динаміку інформаційних потоків, і потенційна нескінченність зростання системи (в основі якої лежить, в тому числі і «егоїстична селекція», і анонімність, і т.д.), її емерджентність підсилюють даний ефект [2].

О. Лещенко визначає соціальні мережі як структурну основу соціального капіталу. Соціальна мережа як явище, що володіє об'єктивною предметністю, являє собою сукупність соціальних взаємин і соціальних зв'язків між певними індивідами і самих індивідів, що дозволяють обмінюватися різними видами нематеріальних ресурсів, в тому числі інформаційних, в процесі їх взаємодії [2].

У цьому сенсі Р. Роуз розглядає соціальний капітал як сукупність формальних і неформальних соціальних мереж, які індивіди використовують для виробництва або розподілу товарів і послуг, що підтверджує – соціальний капітал виникає у відносинах між індивідами [11].

Соціальні мережі в цьому розумінні виконують багатофункціональну роль: реалізують спільні інтереси домогосподарств та індивідів, організовують спільні види діяльності домогосподарств та індивідів, шукають інформацію, яка пов'язана з місцезнаходженням людей, тварин, предметів і т. д. У перспективі соціальні мережі стануть звичним атрибутом соціального життя, комунікацій сучасного суспільства. Вони повинні будуть бу-

дуватися за цілком певними ознаками: контакти, спілкування, професія.

На підставі цього ми бачимо, що соціальний капітал служить джерелом розвитку мережі і нерозривно пов'язаний з її функціонуванням, тому що він може проявляти себе в якості особливого виду реальних і потенційних ресурсів; властивостей та інформаційної спрямованості мережі (види соціального капіталу, які визначають вид соціальної мережі – контакти, професійні і т.д.).

Соціальні мережі, в основі яких лежить мобілізація соціального капіталу та його створення, є мережами з горизонтальними зв'язками¹, без вертикальної осі координат, в яких переважають слабкі зв'язки, а також збудовані навколо універсальних норм та цінностей. «Спонтанне спілкування», яке підтримує мережу слабких зв'язків, є головною цінністю в таких мережах [13].

Інструменти пошуку потрібних контактів та встановлення зв'язків між людьми являються головною особливістю соціальних мереж. Інструменти соціальної мережі дають змогу користувачеві створити свій віртуальний портрет – вказуючи докладно дані про себе, свій досвід роботи, захоплення, інтереси і цілі, сформувати профайл. Інші учасники мають змогу знайти акаунт користувача за цією інформацією. Існування профайла дає змогу користуватися механізмами пошуку людей, спілкування з якими необхідне по роботі та навчанні, однодумців, одновірців, колег. Крім цього, існують соціальні мережі, що допомагають шукати не тільки людей за інтересами, а й безпосередньо самі об'єкти цих інтересів: веб-сайти, улюблена музика і т. д. З цієї точки зору, соціальні мережі виконують функцію створення індивідуальних профілів, в яких міститься відповідна інформація про користувача, інтерактивне спілкування між користувачами (використовуючи перегляди профайлів користувачів один одним, внутрішньої пошти, коментарів та ін.), можливість кооперації для досягнення спільної мети (наприклад, метою соціальної мережі може бути ведення групового блогу, пошук нових друзів, однодумців та ін.). Крім того, агенти комунікацій в соціальних мережах є не лише споживачами нової інформації, а й активними її творцями, що впливає на соціаліза-

¹ Міркування Г. Патнема полягають в тому, що спільноти, засновані на регіонально-етнічному або релігійному базисі стають більш згуртованими, збільшуючи внутрішньогрупову згуртованість, а разом із нею – відстань між групою і рештою суспільства. У якийсь момент концентрація ресурсів всередині спільноти стає настільки високою, що їх мобілізація більш доцільна, ніж звернення за ресурсами в офіційні інститути. В цьому випадку група інституціоналізується, стає кримінальною, формує свої органи управління та охорони правопорядку. При цьому слабкі зв'язки витісняються сильними, в той час як контакти поза групою зводяться до мінімуму. Г. Патнем уточнює, що ці інститути вибудовують мережу навколо партикулярних, а не універсальних норм і цінностей. Вони також змушені формувати свою ієрархію, їх внутрішню мережу зв'язків не можна назвати горизонтальною.

цію, взаємодію індивідів і цілих спільнот в інтернет-просторі. І тут можемо прослідкувати вияв космополітизму, коли людина легко знаходить доступ до різноманітного контенту, знаходиться в курсі подій з цілого світу.

З точки зору В. Сазонова, «прогнозований шлях розвитку – це поділ сфер впливу на мережі спілкування і знайомств, особистих і ділових контактів, професійні мережі, соціально-орієнтовані проекти» [13]. Розглядаючи соціальну мережу як універсум, який включає психологічні, соціальні та технічні компоненти, буде корисним визнати такі загальносистемні закономірності: різноманітність, складність, поширеність, стійкість, емерджентність як неможливість звести сукупність властивостей системи до властивостей окремих елементів та їх неідентичність. Крім побудованих, як правило, на комерційній основі розвинених масових ностальгічних соціальних мереж, технології соціальних мереж розвивалися в напрямку створення професійних співтовариств і мереж практиків, які знайшли застосування в багатьох областях людської діяльності у сучасному світі. Саме цей розвиток соціальних мереж змінює підходи до пошуку, обробки та поширення інформації, створюючи нові способи взаємодії з аудиторією та в цілому впливаючи на світову економіку і політику.

На даний момент, на думку С. Бондаренко, можна спостерігати три види або класи соціальних мереж, а саме: комерційні, орієнтовані на прибуток; мережі, практиків, навчання; соціально-значущі проекти [13].

Наразі, можемо спостерігати виникнення все нових і нових соціальних мереж, зокрема унікальних нішевих об'єднань (наприклад, для науковців, для лікарів, для школярів, для інвалідів, любителів собак і т. д.), які з часом знайдуть своїх лояльних

користувачів і займуть своє місце на ринку. Таким чином, ринок соціальних мереж наповнюється, що підвищує конкуренцію між ними і спонукає до інновацій. У випадку соціальних мереж – це виникнення нових функцій, додатків. Прикладом успішного додатку, який переріс у самодостатню соціальну мережу є Instagram.com. В Україні 7,3 млн користуються Instagram.com, 11 млн є користувачами Facebook.com. Єдиною соціальною мережею, яка входить у ТОП-10 популярних серед українців сайтів залишається Facebook.com. Згідно з результатами дослідження Kantar TNS CMeter станом на квітень 2018р. Facebook.com знаходиться на третьому місці по відвідуваності [5; 9].

Отже, форми мережевої комунікації залежать від геометричної конфігурації соціальних акторів, тобто співвідношення домінантності та комунікативності в соціомережевих структурах, від інформаційної змістовності, тобто професійні, дружні і т. д. Основними критеріями класифікації форм комунікації також є:

- ступінь інтерактивності: on-line (IRC, ICQ) і off-line (листування по e-mail, список розсилки, телеконференція);
- спрямованості комунікації (моно- ді- і полілогічне);
- ступеня відкритості (авторизовані і корпоративні, публічні і приватні);
- стилю (ігрове і довірче).

Розглядаючи просторову диспозицію агентів комунікації в соціальних мережах, ми виходимо з пріоритету мотивації агентів, що беруть участь у мережевих комунікаціях, їхнього інтересу до здійснення соціальних практик в кіберпросторі та форм комунікації. Для того, щоб зрозуміти як змінюється просторова форма поведінки агентів комунікації в соціальних мережах, розглянемо ряд аргументів та причин (див. табл. 1).

Таблиця 1. Причини поведінки агентів комунікації в соціальних мережах*

Причини	Трактування	Автор
Нейробіологічні причини	Нормальна життєдіяльність вимагає припливу із зовнішнього середовища речовини, енергії та інформації, що підтверджують експерименти, які свідчать про драматичні наслідки «інформаційного голоду» для мозку, що розвивається.	П. Симонов
Участь у реальних комунікативних практиках	Феномен «віртуальних об'єднань» – це спрага до спілкування, яке посилюється серед людей всюди у міру того, як з нашого реального життя зникають неформальні громадські простори.	Г. Рейнгольд
Взаємодія з новими акторами	Мережа компенсує процес атомізації суспільства, включає генетичну пам'ять про початковий соціум, поміщає людину у віртуальну мережеву групу, вписуючись у генетичний код суспільства.	А. Ваганов
Метафізичність	Опосередковані людські інтеракції є вищим сенсом взаємодії в соціальних мережах.	М. Хайм
Креативність	Мотивація багатьох творців інформаційних ресурсів у телекомунікаційних мережах визначається закономірностями діалектики відображення, тобто будь-яка жива істота прагне залишити хоч який-небудь слід у житті.	О. Якимчук
Віра людини в есенціальне	Отримувати реальний досвід у процесі взаємодій з програмними і технічними артефактами (доступ до віртуальної реальності).	В. Розін

* складено автором за матеріалами [3; 10; 14; 15].

Проаналізувавши наведені у таблиці аргументи та причини просторової форми поведінки агентів комунікації в соціальних мережах, можемо зауважити свою думку, що форма мережевої комунікації залежить і змінюється в ході задоволення агентами базових просторових потреб: по-перше, комунікативної (внутрішня пошта, миттєві повідомлення, онлайн-конференції, групи, форуми, чати); по-друге, пізнавальної (пошук конкретної інформації, знайомство з новинами тощо); по-третє, ігрової (знайомства, розваги).

Таким чином, соціальна мережа являє собою особливий симбіоз соціальних та технічних ін-

струментаріїв. При цьому необхідним засобом вирішення соціальних завдань мережі виступає її технічне, програмне забезпечення. З цієї точки зору є доцільним визначити соціальні мережі як особливу, специфічну, конкретну форму соціально-орієнтованих інтернет-технологій.

Аксіологічний статус соціальних мереж полягає в тому, що вони виступають механізмом конструювання сучасного комунікативного простору сучасного суспільства за рахунок накопичення і реалізації особистого та соціального капіталу і дифузії інновацій, які охоплюють освітню, науково-інноваційну, політичну та економічну сфери сучасного суспільства [6].

Соціальний капітал нерозривно пов'язаний із функціонуванням мережі та служить джерелом її розвитку. Ми можемо визначити отримання та створення соціального капіталу за допомогою функціонування соціальної мережі як найбільш важливу характеристику мережевої комунікації.

Висновки.

Підсумовуючи вищесказане, можемо зробити висновки, що на сьогоднішній день в інтернет-просторі створені сприятливі умови для розвитку мережевої комунікації, появи нових соціальних мереж, прояву комерційної складової у комунікаційній взаємодії агентів соціальних мереж, де можна спробувати все дозволене і заборонене без особливого законного чи морального контролю. Мережева комунікація швидкими темпами витісняє «старі» типи комунікації (на-

приклад, живе спілкування, традиційне класичне листування, телеграми тощо), оскільки її функціональні можливості дають перевагу у вирішенні та задоволенні базових просторових потреб людей: комунікаційні, пізнавальні, ігрові. Просторова диспозиція агентів комунікації в соціальних мережах прямо залежить від змін на ринку соціальних мереж. З появою все нових і нових мережевих об'єднань, зокрема унікальних нішевих (для науковців, лікарів, школярів, інвалідів, любителів собак і т.д.), та під впливом геометричної конфігурації соціальних акторів (ступеня інтерактивності, спрямованості комунікації, відкритості, стилю) форма мережевої комунікації набуває адаптивного характеру, що дозволяє слідувати вимогам сучасного життя, сприяє швидкому оволодінню інформації та інтегрованому вирішенні питань.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Білан Н. І. Особливості соціальних мереж в інформаційному суспільстві / Н. І. Білан // Інформаційне суспільство. - 2015. - № 21. - С. 86-90.
2. Бурдье П. Социология политики / П. Бурдье. - М.: SOCIO-LOGOS, 1993. - 336 с.
3. Ваганов А. Г. Краткая феноменология Всемирной Паутины / А. Г. Ваганов // Общество и книга: от Гутенберга до Интернета. - М.: Традиция, 2000. - С. 42-53.
4. Данько Ю. А. Соціальні мережі як форма сучасної комунікації: плюси і мінуси / Ю. А. Данько // Сучасне суспільство. - 2012. - № 2. - С. 179-184.
5. Дзюбіна О. І. Комунікативний аспект соціальних мереж Facebook і Twitter / О. І. Дзюбіна // Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Філологічні науки». - 2016. - № 2. - С. 218-222.
6. Курбан О. В. Класифікація соціальних мережевих технологій як PR-інструментів / О. В. Курбан // Інформаційне суспільство. - 2013. - № 17. - С. 41-43.
7. Михайлов В. А. Особенности развития информационно-коммуникативной среды современного общества / В. А. Михайлов, С. В. Михайлов // Актуальные проблемы теории коммуникации: сб. научн. тр. - СПб.: Изд-во СПб-ГПУ, 2004. - С. 34-52.
8. Назарчук А. В. Сетевое общество и его философское осмысление / А. В. Назарчук // Вопросы философии. - 2008. - № 7. - С. 61-75.
9. Рейтинг популярних сайтів за квітень 2018. - Режим доступу: <https://tnsua.com/news/rejting-populyarnih-saytiv-za-kviten-2018>
10. Розин В. М. Понятие и современные концепции техники / В. М. Розин. - М.: ИФРАН, 2006. - 255 с.
11. Роуз Р. Достижение целей в квазисовременном обществе: социальные сети в России / Р. Роуз // Общественные науки и современность. - 2002. - № 3. - С. 23-38.
12. Сазонов В. М. Социальные сети - анализ и перспективы / В. М. Сазонов. - Режим доступа: <http://spkurdyumov.ru/biology/socialnye-seti-analiz-i-perspektivy/>
13. Сазонов В. М. Социально-сетевые технологии. Системный анализ и прогноз / В. М. Сазонов. - М.: Лаборатория СВМ, 2010. - 180 с.
14. Симонов П. В. Созидающий мозг: нейробиологические основы творчества. - М.: Наука, 1993. - 112 с.
15. Якимчук О. Агенти соціальних перетворень та причини розвитку онлайн-соціальних структур / О. Якимчук // Релігія та соціум. - 2012. - № 2. - С. 178-184.

REFERENCES

1. Bilan, N.I. (2015). Osoblivosti sotsialnikh mrezh v informatsiynomu suspilstvi [Features of social networks in the information society]. *Informatsiyne suspilstvo*, (pp. 86-90) [in Ukrainian].
2. Burde, P. (1993). *Sotsiologiya politiki [Sociology of politics]*. Moscow: Yzd-vo «SOCIO-LOGOS» [in Russian].
3. Vaganov, A.G. (2000). Kratkaya fenomenologiya Vsemirnoy Pautiny [Brief phenomenology of the World Wide Web]. *Obshchestvo i kniga: ot Gutenberga do Interneta*, (pp. 42-53) [in Ukrainian].
4. Danko, Yu.A. (2012). Sotsialni mrezhki yak forma suchasnoi komunikatsii: plyusi i minusi [Social networks as a form of modern communication: the pros and cons]. *Suchasne suspilstvo*, 2, 179-184 [in Ukrainian].
5. Dzyubina, O.I. (2016). Komunikativniy aspekt sotsialnikh mrezh Facebook i Twitter [The communicative aspect of social networks Facebook and Twitter]. *Visnik Dnipropetrovskogo universitetu imeni Alfreda Nobelya. Seriya «Filologichni nauki»*, 2, 218-222 [in Ukrainian].
6. Kurban, O.V. (2013). Klasifikatsiya sotsialnikh mrezhhevikh tekhnologiy yak PR-instrumentiv [Classification of social network technologies as PR-tools]. *Informatsiyne suspilstvo*, 17, 41-43 [in Ukrainian].
7. Mikhaylov, V.A., & Mikhaylov, S.V. *Osobennosti razvitiya informatsionno-kommunikativnoy sredy sovremennogo obshchestva [Features of the development of the information and communication environment of modern society]*. St. Petersburg: Yzd-vo «SPbGPU» [in Russian].
8. Nazarchuk, A.V. (2008). Setevoe obshchestvo i ego filosofskoe osmyslenie [Network society and its philosophical comprehension]. *Voprosy filosofii*, 7, 61-75 [in Russian].
9. *Rating of popular sites for April 2018*. Retrieved from: <https://tnsua.com/news/rejting-populyarnih-saytiv-zakviten-2018> [in Ukrainian].
10. Rozin, V.M. *Ponyatie i sovremennye kontseptsii tekhniki [Concept and modern concepts of technology]*. Moscow: Yzd-vo «IFRAN». Retrieved from: https://iphra.ru/uplfile/root/biblio/2006/Rozin_1.pdf [in Russian].
11. Rouz, R. (2002). Dostizhenie tseley v kvazisovremennom obshchestve: sotsialnye seti v Rossii [Achievement of goals in a quasi-modern society: social networks in Russia]. *Obshchestvennye nauki i sovremennost*, 3, 23-38 [in Russian].
12. Sazonov, V.M. *Sotsialnye seti - analiz i perspektivy [Social networks - analysis and prospects]*. Retrieved from: <http://spkurdyumov.ru/biology/socialnye-seti-analiz-i-perspektivy/> [in Russian].
13. Sazonov, V.M. (2010). *Sotsialno-setevye tekhnologii. Sistemnyy analiz i prognoz [Socio-network technologies. System analysis and forecast]*. Moscow: Yzd-vo «Laboratoriya SVM» [in Russian].
14. Simonov, P.V. (1993). *Sozidayushchiy mozg: neyrobiologicheskie osnovy tvorchestva [The creative brain: the neurobiological basis of creativity]*. Moscow: Yzd-vo «Nauka» [in Russian].
15. Yakimchuk, O. (2012). Agenti sotsialnikh peretvoren ta prichini rozvitku onlaynovikh sotsialnikh struktur [Agents sotsialnih peretvoren that cause rozvitku online social structures]. *Religiya ta sotsium*, 2, 178-184 [in Ukrainian].

Дідик Лучезара Анатоліївна

Аспірантка кафедри соціології

Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9

Didyk Luchezara

Postgraduate student of the Department of Sociology

National Pedagogical Dragomanov University

9, Pyrohova St., 01601, Kyiv, Ukraine

ORCID: 0000-0003-2117-3827

Email: lucezara.88@gmail.com

Цитування: Дідик Л. А. Просторова диспозиція агентів комунікації в соціальних мережах / Л. А. Дідик // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 6. – С. 51-58.

Citation: Didyk, L.A. (2018). Prostorova dyspozytsiia ahentiv komunikatsii v sotsialnykh mrezhakh [Spatial disposition of agents of communication in social networks]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(6), 51-58.

Проблеми деліберативних практик у Європейському Союзі за Джеймсом Фішкіним

Ковальов А. В., Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті здійснено спробу комплексного дослідження перспектив деліберативних практик у масштабах Європейського Союзу, а не окремих держав-членів у контексті теорії демократії Джеймса Фішкіна. Доведено, що системне використання деліберативної методології удосконалення демократії в ЄС можливе лише за умови формування спільної публічної сфери, яка зможе стати фундаментом для розробки загальних публічних рішень щодо проблем Європейського Союзу у процесі дорадчих консультувань. Учасниками відповідних делібераций мають стати представники громадської думки ЄС (у тому числі і представники політичних еліт), обрані рівномірно випадковим чином з усіх країн-учасниць, належним чином поінформовані перед проведенням заходу, опитані на початку та в кінці консультації, керовані неупередженими модераторами. Акцентовано, що перспективи організації відповідного публічного простору стикаються з низкою проблем: ідентифікація громадськості ЄС, мовна, культурна, ідентифікаційна відмінності, демократичний дефіцит, вибір кандидатів та політик тощо. Зазначено, що існує кілька ключових напрямів, де ідея публічної сфери, задумана на національному рівні, має бути переусвідомлена на більш загальному транснаціональному рівні: переконання, що суверенна влада здійснюється в межах національних держав; розуміння економіки як такої, що територіально локалізована в межах національної держави; уявлення про те, що публічний діалог відбувається серед громадян, що проживають у межах однієї держави; передбачення єдиної спільної мови; інтенції до формування спільної літератури, культури та ідентичності; прагнення до спільної комунікаційної інфраструктури, що уможливить об'єднаний діалог. Виявлено, що імовірність реалізації мікрокосмічної стратегії може бути верифікована, на думку Дж. Фішкіна, шляхом запуску пілотного проекту.

Ключові слова: теорія деліберативної демократії; деліберация; публічне рішення; публічна сфера; мікрокосмічна стратегія; національна держава; вибірка

Problems of deliberative practices in the European Union by James Fishkin

Kovalov A. V., Taras Shevchenko National University of Kyiv

The article contains a comprehensive study attempt of the prospects of deliberative practices across the European Union, rather than individual member-states in the context of James Fishkin's democracy theory. It is proved that systematic use of a deliberative methodology for the improvement of democracy in the EU is possible only if a common public sphere is formed that can become the basis for making general public decisions on the problems of the European Union in the process of advisory consultations. It is emphasized that the prospects of organization of the corresponding political space face a number of problems: EU public identification, linguistic, cultural, identity differences, democratic deficit, choice of candidates and politics, etc. Moreover, it is noted that there are several key areas in which the idea of the public sphere, conceived at the national level, must be redefined at a more general transnational level: the belief that sovereign power is exercised within national states; understanding of the economy as being territorially localized within the national state; the notion that a public dialogue is taking place among citizens living within a single state; prediction of a single common language; the intention to form a common literature, culture and identity; the desire for a common communication infrastructure that enables a united dialogue. It is revealed that the probability of the implementation of the microcosmic strategy can be verified, according to J. Fishkin, by launching a pilot project. Microcosmic strategy involves the formation of a pan-European community that will be capable for representative dialogue through the borders of languages and nationalities. This is much more than an attempt to deepen public dialogue within the nation-state. The EU's microcosm enables dialogue in one place, during which all major outlooks of the mass public would be given the opportunity to be heard, including controversial ones.

Keywords: deliberative democracy theory; deliberation; public decision; public sphere; microcosmic strategy; national state; sample

Проблеми делиберативных практик в Европейском Союзе по Джеймсу Фишкину

Ковалев А. В., Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

Предпринята попытка комплексного исследования перспектив делиберативных практик в масштабах Европейского Союза, а не отдельных государств-членов в контексте теории демократии Джеймса Фишкина. Доказано, что системное использование делиберативной методологии совершенствования демократии в ЕС возможно лишь при условии формирования общей публичной сферы, которая сможет стать фундаментом для разработки общих публичных решений по проблемам Европейского Союза в процессе совещательных консультаций. Акцентируется, что перспективы организации соответствующего публичного пространства сталкиваются с рядом проблем: идентификация общественности ЕС, языковое, культурное, идентификационное различия, демократический дефицит, выбор кандидатов и политиков и тому подобное. Отмечено, что существует несколько ключевых направлений, где идея публичной сферы, задуманная на национальном уровне, должна быть переосмыслена на более общем транснациональном уровне: убеждение, что суверенная власть осуществляется в пределах национальных государств; понимание экономики как таковой, что территориально локализована в пределах национального государства; представление о том, что публичный диалог происходит среди граждан, проживающих в пределах одного государства; предвидение единого общего языка; интенции к формированию общей литературы, культуры и идентичности; стремление к общей коммуникационной инфраструктуре, которая позволит объединенный диалог. Обнаружено, что вероятность реализации микрокосмической стратегии может быть верифицирована, по мнению Дж. Фишкина, путем запуска пилотного проекта.

Ключевые слова: теория делиберативной демократии; делиберация; публичное решение; публичная сфера; микрокосмическая стратегия; национальное государство; выборка

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями.

Сучасна теорія демократії вирізняється новаторськими підходами, вираженнями у численних концептах та моделях. Однією з таких новітніх спроб постає розроблена американським політологом Джеймсом Фішкіним теорія деліберативної демократії, яка передбачає активне використання у процесі вироблення публічних рішень дорадчих консультацій із представниками громадськості. Серед дослідників існує думка, що використання консультативних форм (зокрема референдумів) є інструментом партисипаторної демократії [4, с. 28]. Проте, ідеї Дж. Фішкіна, певною мірою базуючись на положеннях партисипаторного підходу, мають інші аксіологічні пріоритети. Теоретичні розробки дослідника довели свою практичну значущість, насамперед, на муніципальному та загальнодержавному рівні (досвід західних демократій, КНР тощо) і мають значний потенціал у транснаціональній площині.

Аналіз останніх публікацій за проблематикою та визначення невирішених раніше частин загальної проблеми.

Окремі аспекти деліберативної політики досліджувалися такими науковцями, як С. Бенхабіб, Дж. Бессет, Р. Даль, Дж. Драйзек, Д. Дьюї, Ю. Габермас, Дж. Коен тощо. Специфіка прак-

тичної імплементації деліберативного інструментарію на рівні окремих держав Європейського Союзу вивчалася Дж. Капелла, Е. Моравчиком, Л. Ніром, В. Прайсом, Н. Фрейзер і т. д. Однак, аспект перспектив деліберативних консультувань на загальному рівні ЄС, а не його окремих держав-членів, особливо авторська візія Джеймса Фішкіна цього питання, є мало дослідженими у науково-дослідній літературі.

Формулювання цілей (мети) статті.

Відтак, мета статті полягає у комплексному дослідженні умов імплементації деліберативних технік на рівні ЄС, перспектив формування єдиного публічного простору ЄС, а також перепон, які виникають на цьому шляху.

Виклад основних результатів та їх обґрунтування.

Демократичні дорадчі консультування у Європейському Союзі на шляху практичної імплементації стикаються з низкою викликів, традиційних (загальних для деліберативних практик у будь-якій демократичній країні) та специфічних (властивих суто ЄС). Насамперед, спадає на думку так званий «демократичний дефіцит» – ізольованість діяльності політичних еліт від інтересів громадян. У той же час експерти зазначають, що «культурна політика ЄС формується за активної участі громадського сектора. Прийняття важливих документів, таких як, наприклад, Зелена книга 2010 року стосовно творчих індустрій, передують гро-

мадські консультації, збір коментарів від широкої громадськості, органів державної влади і структур громадянського суспільства, багатьох європейських організацій, що працюють в культурній сфері [1, с. 6-7]. Однак, у випадку Європейського Союзу громада – це населення 28 країн-членів із притаманними виключно їм публічними дискурсами та власними політичними системами. Попри наявність Парламенту ЄС, його інтенції з вироблення політики можуть бути охарактеризовані як слабкі та малоефективні.

Отже, перша проблема – це ідентифікація громадськості, з якою можна проводити консультування в межах економічного та політичного союзу незалежних держав-учасниць. Джеймс Фішкін задається питанням, якою має бути логіка деліберативних консультувань у ЄС: спільна чи сепаратна у кожній державі? «Спільне консультування має перевагою об'єднаний розгляд різних цінностей, інтересів та перспектив в єдиному форумі, де можна вивчити та відповісти на конкуруючі аргументи. Окремі ж консультації знаходяться ближче до владних центрів, і кожна держава матиме бажання вирішувати самостійно» [6, с. 128]. Суверенність держав-членів схиляє відповідь у бік окремих консультацій, натомість федеральний характер союзу з амбіціями на спільну публічну царину підштовхує до рішення на користь єдиного дискурсу.

Інша проблема криється в особливостях проведення деліберативних консультувань у Європейському Союзі в контексті фундаментальної та повторюваної дилеми транснаціонального характеру, пов'язаної з вибором кандидатів та політик. Безпосереднє консультування з людьми з низьким рівнем поінформованості призводить до перевалювання плебісцитної форми політики. Проте, консультування виключно з елітами постає недемократичним та відірваним від занепокоєнь громадян заходом. Якщо рішення лишається за партіями та парламентами, населення позбавлене можливості висловити свою згоду чи незгоду з приводу конкретного питання. Але якщо вирішення проблеми спрямовується безпосередньо на людей, тоді виникає небезпека того, що рішення буде прийняте на підставах, далеких від першорядних проблем ЄС, про які громадськість може взагалі нічого не знати.

Враховуючи цей контекст, Джеймс Фішкін пропонує обрати третій (середній) шлях – деліберативний мікрокосм, але для цього має бути визначена публічна сфера ЄС – спільний громадський простір, в якому зможе сформуватися громадська думка та сприяти окресленню колективної волі.

Однак, така громадська думка має відповідати принаймні двом критеріям: бути вірогідною та послідовною. Де факто ж існує лише ослаблена версія того, що можна назвати громадською думкою ЄС. Певною мірою вона є сформованою щодо ключових проблем об'єднання у межах окремих національних держав: публічні сфери обговорення є сегментованими за національними та лінгвістичними кордонами, а також відповідними медіа-ринками. Безперечно, віртуальна дискусія відкриває можливості для часткового подолання проблеми, однак, мова все ще лишається перманентним бар'єром. Населення конкретної національної держави надає перевагу спілкуванню з співвітчизниками. Навіть на державному рівні проблеми ЄС мають низьку значимість та низький рівень поінформованості мас. Вибори в Європейському Союзі у науково-дослідній літературі часто кваліфікують як «вибори другого ґатунку», побічний продукт національної політики [10].

Третя проблема стосується самої можливості спілкування, взаємного порозуміння. У ЄС нараховується 23 офіційні мови. Для реалізації мікрокосмічної версії загальноєвропейської публічної сфери необхідне використання спеціального технологічного інструментарію для подолання перепон лінгвістичного характеру. Відтак, дорадчі проекти ЄС наближаються до практичної реалізації у віртуальному форматі за використання апаратів синхронного перекладу з гарнітурами.

Четверта проблема пов'язана з унікальною природою ЄС як транснаціональної організації, яка поєднує в собі елементи федеративного устрою та автономних держав, які відрізняються договірними відносинами та специфікою координації таких сфер, як грошова політика, спільні кордони тощо. «Якщо громадські консультації повинні сприяти формуванню колективної волі, що таке відповідна громадськість, і які установи можуть розглядати її результати? Хто поінформований і хто є адресатом будь-якої консультації? Хто є одержувачем результатів...?» [6, с. 129].

Однією зі стратегій громадських консультацій з питань ЄС, на думку Джеймса Фішкіна, може бути їхнє проведення на рівні національних держав з визначеною кількістю громадян та посадовцями, які можуть бути відповідальними за організацію даного заходу і систематизувати отримані результати. Історія ЄС пам'ятає численні референдуми та соціологічні опитування з питань об'єднання на рівні національних держав (Велика Британія, Данія тощо) [3]. Проте такі зусилля є замалими для формування загальноєвропейської ко-

лективної волі. І нагальні проблеми ЄС не можуть бути адекватно розглянуті в межах кордонів окремих національних держав-членів. З одного боку, ЄС матиме більші перспективи з вирішення спільних проблем, якщо залишить їхнє розв'язання у межах відповідальності політичних еліт країн-учасниць, а не громадськості, оскільки консультації з необізнаними громадянами можуть бути небезпечними та безвідповідальними [8]. У той же час посилення демократичних норм, які стають все більш партисипаторними та прямими, в межах національних держав виглядає більш демократично за елітарні альтернативи. Відтак, виникає тягіння до громадської консультації на рівні Європейського Союзу. Джеймс Фішкін переконаний, що занепокоєння нової Європи не перетиналися б із занепокоєннями старої Європи, а турботи Північної Європи з її високорозвинутими країнами добробуту не пересікалися б з проблемами країн Південної Європи, в яких питання соціального та пенсійного захисту є значно менш розвинутими. Однак, така деліберация радше б нагадувала «анклавне обговорення» з імовірною дезінформацією щодо інших країн та стереотипним ходом міркувань.

Б. Барбер вважає, що на даному етапі суспільного розвитку політична участь громадян відіграє роль певного механізму трансформації приватних інтересів у суспільні. У результаті відповідної трансформації має з'явитися публічна царина, в межах якої відбуватиметься перманентний публічний діалог між різними суб'єктами політичного процесу. На переконання ученого, насамперед, активні громадяни постають головними акторами публічного діалогу [5, с. 106].

Публічна сфера – це дорадча комунікативна система. Проте формування спільної колективної волі не схвалюється усіма теоріями демократій, приміром, елітарна або змагальна форми демократії не передбачають вироблення загальної волі народу. По суті, у такому випадку демократія перетворюється на боротьбу за голоси виборців з метою отримання владних повноважень однією політичною елітою у конкурентній боротьбі з іншою та їхньої легітимації. Таку демократію можна визначити як мінімалістичну. У той же час вона містить і певні позивні якості – прагне захищати права через конституціоналізм та судові рішення. Джеймс Фішкін зазначає, що така форма демократії підкреслює політичну рівність через конкурентні виборчі процеси та уникнення тиранії більшості через захист прав. Важливим досягненням є забезпечення судових гарантій та мирний метод чергування еліт при владі. У відповідному кон-

тексті теорія є цілком задовільною, проте за більш амбітних претензій перетворюється на ілюзорну.

«Проте, заперечуючи значимість формування громадської волі, конкурентна демократія зберігає механізм демократії без душі» [6, с. 130]. Можливість прийняття публічного рішення, яка покликана «оживити» демократичний процес, зводиться виключно до змагальних зусиль отримати більшість голосів виборців і діяти від їхнього імені, але далеко не завжди в їхніх інтересах. Вибори, перемога в яких здобута шляхом маніпулювання чи обману неухважної громадськості, – це груба політична гра.

Партисипаторна теорія демократії, на думку вченого, також не робить формування колективної волі своєю метою. Вона акцентує першочергову увагу на тому, чи беруть участь люди у виборах та чи однаково підраховуються їхні голоси. Вимога до міркувань населення взагалі не ставиться. Однак, якби люди міркували та були добре поінформовані з приводу предмету голосування, це було б черговою перевагою виборчого процесу.

За елітарної деліберации громадська воля має непряме вираження через уповноважених представників. Еліти голосують за те, чого населення, на їхню думку, прагне. Це викривлена рефлексія загальної волі. Представники від народу уточнюють та розширюють волю людей, але передають її через представницьку установу. У межах даної теоретичної настанови масове обговорення не передбачається і навіть може сприйматися як небезпечне. Прагнення до громадських консультувань видається утопічним, помилковим та безвідповідальним.

Це прагнення особливо оскаржується у контексті ЄС. Так, наприклад, Ендрю Моравчик вважає, що найбільше, на що можуть розраховувати деліберативні практики, – це серія більш розвинутих публічних сфер, сегментованих на національному рівні [9].

У той же час існують і прибічники деліберативної теорії демократії у ЄС, які переконані, що стратегія елітарної деліберации намагається обмежити застосування публічної сфери застарілою Вестфальською системою окремих держав-націй, кордони яких вже не можуть запропонувати ефективних політичних чи економічних рішень, а також об'єктивно відображати рух товарів та людського ресурсу, специфіку комунікаційних процесів у все більш мобільному світі ідей та людей. Якщо принципи та ідеали демократії мають значення, ідея транснаціональної публічної сфери має бути адаптованою до об'єднаної Європи.

Можна виділити кілька ключових напрямів, де ідея публічної сфери, задумана на національному рівні, має бути переусвідомлена на більш загальному транснаціональному рівні. Оригінальне габермасівське поняття публічної сфери, в межах якої громадська думка може бути відфільтрована до якості колективної волі для прийняття певного публічного рішення, було задумане для застосування у національній державі. І хоча Ю. Габермас визнавав труднощі застосування цього поняття у транснаціональному контексті, вони лише підсилюють нагальність інституційного експерименту з вирішення проблеми [7].

В іншому випадку, розширюючи власні повноваження Європейський Союз зазіхає на повноваження країн-членів, чим підсилює дефіцит демократії як такої, адже відсутня належна легітимація таких дій. Якщо ЄС залишиться повністю незалежним від конституційних нововведень, небезпека полягатиме у тому, що цей дефіцит зростатиме день у день, оскільки економічна та соціальна динаміка навіть в межах існуючих інституційних структур закріплюватиме «ерозію» національних держав через європейське право. Необхідні нові транснаціональні форми легітимації, але вони стикаються з труднощами нерозвиненої загальноєвропейської публічної сфери та фрагментації суспільної свідомості, залишаючи нас з «майбутнім ілюзії минулого», відповідно до якої суспільства можуть визначати власну долю через політичну волю та свідомість [7].

Отже, серед базових порушень публічної сфери, які виразно проявляються в масштабах ЄС, можна виділити наступні:

- переконання, що суверенна влада здійснюється в межах національних держав. Оскільки ЄС набуває все більшої влади через укладання договорів та бюрократичні зазіхання, рішення приймаються в Брюсселі, а не в окремих державах;

- розуміння економіки як такої, що територіально локалізована в межах національної держави. У глобалізованому світі це припущення є менш релевантним, і практична економіка ЄС свідчить на користь того, що все більше рішень у цій царині приймається не на рівні детермінації окремої держави, а в масштабах усього ЄС, зазвичай централізованими інституціями Євросоюзу;

- уявлення про те, що публічний діалог відбувається серед громадян, що проживають в межах однієї держави. Свобода пересування як право, закріплене в ЄС, і, відповідно, відсутність жорсткої прив'язки до громадянства подолали кордони традиційних національних держав;

- передбачення єдиної спільної мови. Існування 23 офіційних мов не створює належних підстав для взаємного порозуміння у ході єдиного діалогу. Хоча деякі держави у складі ЄС взяли мовну багатоманітність за основу демократичного розвитку, зокрема, Швейцарія, в якій лінгвістична різноманітність стала ключовим аспектом ідентичності, існує велика відмінність між 4 і 23 мовами;

- інтенції до формування спільної літератури, культури та ідентичності. Де факто існує велика кількість літератур і слабке визнання поділюваних культур та ідентичності;

- прагнення до спільної комунікаційної інфраструктури, що уможливить об'єднаний діалог. Лінгвістичні відмінності та національне правове регулювання діяльності засобів масової інформації розщеплюють таку можливість.

Усі ці чинники перманентно порушуються у межах держав-націй. А загальноєвропейський контекст робить цей виклик експліцитним по відношенню до всіх 28 країн-членів ЄС. Властивий об'єднанню демократичний дефіцит свідчить про розрив між елітами, які можуть брати чи не брати участь у громадських консультуваннях, і населенням, яке, скоріше за все, мінімально або взагалі необізнане з приводу актуальних проблем ЄС.

Деліберативні еліти без публічної сфери, яка підтримує та забезпечує свій внесок до їхнього рішення, підриває медісонівську елітарну деліберативну модель. Як учасники таких обговорень можуть рафінувати позиції громади, якщо переважна більшість населення незнайома, і немає навіть натяку на те, яким чином на масовому рівні громадськості відбуватиметься вираз думок у різних країнах, на різних мовах та з різними уявленнями про актуальні проблеми. Еліти за таких умов навіть при добросовісних спробах обмірковувань зможуть прийти до висновку, що вони «з різних планет» та надто відірвані від реальної публічної сфери, інтереси якої вони мають відстоювати. Без загальноєвропейської публічної сфери елітарній демократії бракуватиме будь-яких підстав для формування колективної волі. Те саме стосується й партисипаторного підходу. Єдиним прийнятним шляхом розв'язання цієї дилеми, на думку Джеймса Фішкіна, постає мікрокосмічна стратегія, яка застосовуватиметься до всього простору ЄС та базуватиметься на залученні громадськості до дорадчої демократії.

Ця стратегія передбачає формування загальноєвропейської спільноти, яка буде спроможною до репрезентативного діалогу крізь кордони мов та національностей. Це значно суттєвіше за спробу поглибити публічний діалог в межах держави-на-

ції. Мікрокосм ЄС уможлиблює діалог в одному місці, під час якого усі основні перспективи масової громадськості отримали б нагоду бути висловленими, почутими, враховуючи суперечливі.

«Становлення Європейського Союзу як колективного утворення органічно передбачає формування європейської ідентичності в межах єдиного соціокультурного простору. Усвідомлення себе «європейцем» – навіть не так у ментальному, як у політичному сенсі – це шлях до справжнього згуртування народів і держав, що творять європейську спільноту» [2, с. 72].

Яким же чином організаційно усі думки масової громадськості можуть бути зведені до обговорення у відносно малому органі в одному місці одночасно? Репрезентативність органу свідчить про те, що висвітлюються усі громадські позиції, а їхній збір в одній локації гарантує взаємодію, а не паралельне буття. При нагоді організаторам стануть і сучасні інформаційно-комунікаційні технології, які допоможуть перетнути державні кордони і сприяти формуванню єдиного публічного простору ЄС. Попри усі складнощі та перепони, автор деліберативної концепції демократії, наголошує на необхідності запуску принаймні пілотної версії вище описаного мікрокосму, адже цього вимагає сучасний стан загальних публічних проблем Європейського Союзу.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Отже, повномірне використання деліберативної методології рафінування демократії в ЄС можливе лише за умови кристалізації єдиної публічної сфери, яка зможе стати ареною вироблення спільних публічних рішень стосовно проблем Європейського Союзу у ході дорадчих консультувань. Учасниками відповідних делібераций мають стати представники громадянського суспільства (у тому числі і представники політичних еліт), обрані рівномірно випадковим чином з усіх країн-учасниць, належним чином поінформовані перед проведенням заходу, опитані на початку та в кінці консультації, керовані неупередженими модераторами. На жаль, перспективи формування відповідного політичного простору стикаються з низкою проблем: мовна, культурна, ідентифікаційна відмінності, демократичний дефіцит тощо. Імовірність реалізації мікрокосмічної стратегії може бути верифікована, на думку Дж. Фішкіна, шляхом запуску пілотної проекту. Подальші вектори дослідження проблеми можуть бути спрямовані у бік аналізу позитивних результатів делібераций у масштабах ЄС, а також можливостей імплементації дорадчих консультувань в Україні в контексті євроінтеграційних процесів.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Здіорук С. І. Культурна політика України: національна модель у європейському контексті / С. І. Здіорук, О. М. Литвиненко, О. П. Розумна. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Kul%5C_tura2012-6090f.pdf
2. Козловець М. А. Європейська ідентичність: уніфікація чи «єдність в розмаїтті»? / М. А. Козловець. – Режим доступу: http://www.zgia.zp.ua/gazeta/VISNIK_37_7.pdf
3. Милосердна І. М. Законодавче закріплення та функціонування інституту референдуму: світовий досвід / І. М. Милосердна. – Режим доступу: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/290/Miloserdina%20Zakonadav%20zakr2.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
4. Чебаненко О. Д. Референдуми в Європейському Союзі / О. Д. Чебаненко, О. Ю. Гришук, Н. В. Колодяжна, А. Євгенєва; за ред. Д. С. Ковриженка. – Київ: ФАДА, ЛТД, 2007. – 186 с.
5. Barber B. Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age / B. Barber. – Berkeley: University of California Press, 2003. – 320 p.
6. Fishkin J. When the People Speak, Deliberative Democracy and Public Consultation / J. Fishkin. – Oxford: Oxford University Press, 2009. – 183 p.
7. Habermas J. Remarks on Dieter Grimm's «Does Europe Need a Constitution?» / J. Habermas // European Law Journal. – 1995. – Vol. 1. – № 3. – P. 303-307.
8. Moravcsik A. Another Angle / A. Moravcsik. – Retrieved from: <http://www.princeton.edu/~amoravcs/library/E!Sharp.pdf>
9. Moravcsik A. What Can We Learn from the Collapse of the European Constitutional Project? / A. Moravcsik. – Retrieved from: <http://www.princeton.edu/~amoravcs/library/PVS04.pdf>
10. Schmitt H. The European Parliament Election of June 2004: Still Second Order / H. Schmitt // West European Politics. – 2005. – Vol. 28. – № 3. – P. 650-679.

REFERENCES

1. Zdioruk, S.I., Lytvynenko, O.M., & Rozumna, O.P. (2012). *Kulturna polityka Ukrainy: natsionalna model u yevropeiskomu konteksti* [Cultural Policy of Ukraine: National Model in European Context]. Retrieved from: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Kul%5C_tura2012-6090f.pdf [in Ukrainian].
2. Kozlovets, M.A. (2009). *Yevropeiska identychnist: unifikatsiia chy «iednist v rozmaitti»? [European identity: unification or «unity in diversity»?]*. Retrieved from: http://www.zgia.zp.ua/gazeta/VISNIK_37_7.pdf [in Ukrainian].
3. Myloserdna, I.M. (2014). *Zakonodavche zakriplennia ta funktsionuvannia instytutu referendumu: svitovy dosvid* [Legislative consolidation and functioning of the referendum institute: world experience]. Retrieved from: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/290/Miloserdina%20Zakonadav%20zakr2.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [in Ukrainian].
4. Chebanenko, O.D., Hryshchuk, O.Yu., Kolodiazna, N.V., & Yevhenieva, A. (2007). *Referendумы в Yevropeiskomu Soiuzi* [Referendums in the European Union]. D. S. Kovryzhenko (ed.). Kyiv: FADA, LTD [in Ukrainian].
5. Barber, B. (2003). *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*. Berkeley: University of California Press.
6. Fishkin, J. (2009). *When the People Speak, Deliberative Democracy and Public Consultation*. Oxford: Oxford University Press.
7. Habermas, J. (1995). Remarks on Dieter Grimm's «Does Europe Need a Constitution?» *European Law Journal*, 1 (3), 303-307.
8. Moravcsik, A. (2008). *Another Angle*. Retrieved from: <http://www.princeton.edu/~amoravcs/library/E!Sharp.pdf>.
9. Moravcsik, A. (2006). *What Can We Learn from the Collapse of the European Constitutional Project?* Retrieved from: <http://www.princeton.edu/~amoravcs/library/PVS04.pdf>.
10. Schmitt, H. (2005). The European Parliament Election of June 2004: Still Second Order. *West European Politics*, 28 (3), 650-679.

Ковальов Андрій Вікторович

Аспірант кафедри державного управління
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
01601, Київ, вул. Володимирська, 60

Kovalov Andrii

PhD Student of Public Administration chair
Taras Shevchenko National University of Kyiv
60, Volodymyrska str., Kyiv, 01601, Ukraine,
ORCID: 0000-0003-1081-3024 Email: Kovalyov_A_V@ukr.net

Цитування: Ковальов А. В. Проблеми деліберативних практик у Європейському Союзі за Джеймсом Фішкіним / А. В. Ковальов // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 6. – С. 59-65.

Citation: Kovalov, A.V. (2018). Problemy deliberatyvnykh praktyk u Yevropeiskomu Soiuzi za Dzheimsom Fishkinym [Problems of deliberative practices in the European Union by James Fishkin]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(6), 59-65.

Стаття надійшла / Article arrived: 19.06.2018

Схвалено до друку / Accepted: 25.06.2018

Розвиток теоретичних засад дослідження державних кордонів

Коцан Р. І., Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Виявлено, що виникнення поняття «кордон» пов'язують з виникнення інституту держави. Наголошено, що прикладні знання про окреслення «власної території» було серед першочергових завдань кожної держави при всіх політичних режимах. Наголошено, що науково-теоретичне осмислення кордону відбувалося значно повільніше, але паралельно із розвитком прикладних знань про кордони. Виявлено, що теоретичні основи наукового дослідження кордонів були закладені ще в античні часи і продовжують розвиватися й досі. У розвитку теоретичних основ і формуванні науки про кордони виділено два етапи: додисциплінарний і дисциплінарний. Дисциплінарний етап структуровано на початковий (XIX століття); класичний (кінець XIX століття – 60-і роки XX століття); і сучасний (з 70-х років XX століття) періоди. У даній статті зроблена спроба окреслення формування наукових і прикладних досліджень стосовно кордонів, а також спроба аргументації їх хронологічної періодизації. Методологія дослідження кордонів привела до формування науки про кордони – «лімології». Акцентовано, що спочатку лімологією займались переважно географи, пізніше – політологи і економісти, то зараз вона все більше привертає увагу науковців з області історії, культури, літератури, лінгвістики, соціології тощо. Доведено, що такий прогрес виник на фоні зростання уваги до історичних аспектів кордону, а також трансформації функцій сучасних кордонів, а відтак – формуванню стійких прикордонних територій. Значну увагу звернуто на сучасний період розвитку науки про кордони. Розглянуто наукові напрями у розвитку лімології. Проаналізовано процес поглиблення теорії кордонів на сучасному етапі. Наголошено, що під впливом сучасних підходів кордони почали активніше вивчатись з погляду світових систем й ідентичностей, центр-периферійних відносин, з позицій мондіалізму. Акцентовано, що останнім часом проблематика кордонів вийшла в культурну антропологію, історію, соціологію, актуалізуючи питання прикордонного простору. Наголошено, що перспективним напрямом розвитку науки про кордони є вивчення прикордонних територій, трансформації функцій сучасних кордонів.

Ключові слова: кордон; дослідження; наука; наукова школа; лімологія

Development of theoretical principles of state borders research

Kotsan R. I., Lesya Ukrainka Eastern European National University

In the article, it is proved that the emergence of the term «border» is associated with the occurrence of state. It is emphasized that applied knowledge about framing of «own territory» was among the priorities of each state with all political regimes. It is stressed, that scientific and theoretical understanding of the border was much slower, but in parallel with the development of applied knowledge about it. It is revealed that the theoretical basis of scientific research of the borders was established in ancient times and continues to develop to this day. In the development of the theoretical foundations and the formation of border science two stages are highlighted: predisciplinary and disciplinary. Disciplinary stage is structured into the initial (XIX century); classic (late XIX century – 60s of the XX century); and modern (since the 70s of the XX century) periods. This article attempts to outline the formation of scientific and applied research regarding borders and attempts to find arguments to prove chronological periodization of it.

The methodology of the borders study led to the «limology» formation, which is a science of boundaries. It is emphasized that primarily geologists were engaged in limology study, later – political scientists and economists, but now it attracts the attention of scientists from the field of history, culture, literature, linguistics, sociology, etc. It is proved that such progress arose on the background of growing attention to the historical aspects of the border as well as the transformation of the functions of modern borders and, consequently, the formation of stable border areas. Considerable attention is paid to the present period of the border science development. In the paper scientific directions in the limology development is analyzed.

The process of the theory of boundaries deepening at the present stage is analyzed. It is emphasized that under the influence of modern approaches, the borders began to be studied more actively from the point of view of world systems and identities, center-peripheral relations, from the standpoint of mondialism. It is emphasized that in recent times the problems of borders have entered the cultural anthropology, history, sociology, actualizing the issue of the border area. It is emphasized that the prospective direction of the science of the borders development is the study of the border territories, the transformation of the functions of modern boundaries.

Keywords: border; research; science; scientific school; limology

Развитие теоретических основ исследования государственных границ

Коцан Р. И., Восточноевропейский национальный университет имени Леси Украинки

Выявлено, что возникновение понятия «граница» связывают с возникновением института государства. Отмечено, что прикладные знания об определении «собственной территории» были среди первоочередных задач каждого государства при всех политических режимах. Отмечено, что научно-теоретическое осмысление границы происходило значительно медленнее, но параллельно с развитием прикладных знаний о границах. Выявлено, что теоретические основы научного исследования границ были заложены еще в античные времена и продолжают развиваться до сих пор. В развитии теоретических основ и формировании науки о границах выделено два этапа: дисциплинарной и междисциплинарной. Дисциплинарный этап структурирован на начальный (XIX век) классический (конец XIX века – шестидесятые годы XX века) и современный (с 70-х годов XX века) периоды. В данной статье сделана попытка определения формирования научных и прикладных исследований границ, а также попытка аргументации их хронологической периодизации. Методология исследования границ привела к формированию науки о границах – «лимнологии». Акцентируется, что сначала лимнологией занимались преимущественно географы, позже – политологи и экономисты, то сейчас она все больше привлекает внимание ученых из области истории, культуры, литературы, лингвистики, социологии и тому подобное. Доказано, что такой прогресс возник на фоне роста внимания к историческим аспектам границы а также трансформации функций современных границ, а следовательно – формированию устойчивых приграничных территорий. Значительное внимание обращено на современный период развития науки о границах. Рассмотрены научные направления в развитии лимнологии. Проанализирован процесс углубления теории границ на современном этапе. Отмечено, что под влиянием современных подходов границы начали активно изучаться с точки зрения мировых систем и идентичностей, центр-периферических отношений, с позиций мондиализма. Акцентируется, что в последнее время проблематика границ вышла в культурную антропологию, историю, социологию, актуализируя вопросы приграничного пространства. Отмечено, что перспективным направлением развития науки о границах является изучение пограничных территорий, трансформации функций современных границ.

Ключевые слова: граница; исследования; наука; научная школа; лимнология

Постановка наукової проблеми та її значення.

Виникнення поняття «кордон» зазвичай пов'язують з виникненням інституту держави. Прикладні знання про кордони виростили із практичних потреб. Окреслення «власної» території було серед першочергових завдань кожної держави при усіх політичних режимах. Науково-теоретичне осмислення кордону відбувалось значно повільніше, але паралельно із розвитком прикладних знань про кордони. Теоретичні підвалини наукового супроводу дослідження кордонів були закладені ще в античні часи і продовжують розвиватися й досі.

Аналіз досліджень цієї проблеми.

До авторів, праці яких заклали теоретичні підвалини дослідження кордонів, можна віднести Арістотеля, Ю. Цезаря, Б. Варенія, Г. Спенсера, Л.- Г. Моргана, Ф. Ратцеля, С. Фосета, К. Хаусхофера, Е. Тено, Д. Уехара, А. Мехена, Х. Маккіндера, Н. Спайкмена та багатьох інших. В Україні до праць кордонної проблематики звертались не тільки науковці, а й громадські діячі та політики: С. Рудницький, М. Грушевський, Ю. Липа та інші. В Росії витoki науки про кордони пов'язують з працями В. Семенова-Тян-Шанського. Новий і новітній час диктує свої вимоги до теоретичного осмислення кордонів і розширює предметне поле їх дослідження. Серед численного масиву авторів,

що звертались до кордонної проблематики, можна відмітити таких, як Дж. Прескотт, П. Савицький, Л. Гумільов, О. Маркар, В. Колосов, О. Шаблій, М. Дністрянський, Я. Веременич, О. Долгов, І. Долматов та багато інших. Такі колосальні напрацювання у сфері теоретичних засад дослідження державних кордонів потребують систематизації й узагальнення.

Метою статті є узагальнення та систематизація теоретичних напрацювань у сфері дослідження державних кордонів. Для досягнення мети були поставлені такі завдання:

- узагальнити праці, які заклали теоретичні основи дослідження кордонів;
- здійснити періодизацію розвитку теоретичних основ у формуванні науки про кордони;
- здійснити спробу аргументації хронологічної періодизації формування наукових і прикладних досліджень стосовно кордонів.

Виклад основного матеріалу.

Теоретичні підвалини наукового супроводу дослідження кордонів були закладені ще в античні часи і продовжують розвиватися і досі. На нашу думку, у розвитку теоретичних засад і формуванні науки про кордони можна виділити два етапи:

- 1) додисциплінарний;
- 2) дисциплінарний.

Дисциплінарний етап структурований нами на початковий (XIX століття); класичний (кінець XIX століття – 60-і роки XX століття); і сучасний (з 70-х років XX століття) періоди. У даній статті ми спробуємо окреслити формування наукових і прикладних досліджень стосовно кордону і аргументувати їх хронологічну періодизацію.

Кордони як лінії, які окреслювали територіальну цілісність держав, як лінії дотикання і взаємовпливів виникають у глибокому минулому. З плином часу кордони змінювалися і змінюються, і на цьому їх «біографія» не закінчується. Цікавим є еккурс щодо формування концепції кордону.

Практика розмежування територій з'являється у Римській імперії. Так, наприклад, однією з найважливіших форм контактів Римської імперії з племенами ближньої варварської периферії були контакти на лімесі. Лімес як система прикордонних споруд починає розділяти племена Центральної Європи від зони римської цивілізації. Зазначимо, що *limes* (поперечний) – це практика римського межування полів, поділ проміжними дорогами землі на квартали визначеної ширини. Ці проміжні дороги являли собою кордони. Лімес утворився в I ст. н.е. і перетворився в середині II ст. н.е. на складну систему прикордонних комунікацій, які визначали характер військової, політичної та торгової взаємодії Риму та варварів Карпатського регіону. Саме поняття лімес (*limes, limites*) спочатку означало лише стежку, шлях у ранній імперії. Пізніше це слово використовувалось для позначення максимального просування вглиб ворожої території «*penetrat interius, operit limites*». Такий зміст був визначений і Тацитом, хоча він розвинув його як позначення вузької смуги прикордонних земель на відміну від фортець, які там знаходились. Пізніше було введено військове тлумачення в роз'яснення цього слова, яке вже означає шлях, що з'єднує гарнізони. Для нас важливо, що саме поняття «лімес» необхідно розрізняти не як вузький військовий, термін, а явище більш широкого значення, як «багатофункціональну систему» у взаємовідносинах римлян і варварських племен [11].

У творах авторів III-V ст. н.е. лімес означає нездоланий бар'єр, стіну, яка повинна була відділити Імперію від набігів варварів, як зазначає О. Бандровський [1]. Таким чином формується концепція лімесу як «закритого» оборонного комплексу (формуються елементи складової лімесу – дорога, зони операцій військ, система укріплень і форпостів).

Але в I-III ст. лімес не був явищем такого порядку і був «відкритим» як зі сторони Риму, так і зі сторони племінного світу. Найбільшого розвитку у розвитку лімесу набули торговельні операції. Римський купець та варварський посередник ставали бажаними гостями у селищах германських, кельтських, сарматських племен. Цей фактор робив лімес, власне, смугою для здійснення торговельних контактів з племінною периферією. Проте в I-III ст. він ефективно виконував і головне завдання – захищав військово-стратегічні інтереси Риму [10].

До теоретичного осмислення ролі кордону доклала зусиль ще антична філософія, в якій поняття «кордон» слугувало обґрунтуванню можливостей пізнання. Уже тоді люди збагнули подвійну функцію кордону, який водночас розділяє об'єкти і зв'язує їх в єдине ціле. Аристотелю вдалося розкрити топологічні властивості кордону – не належачи об'єкту, останній реалізується як сутність у зіставленні й просторовій суміжності. У класичній праці теоретика геополітики К. Хаусхофера «Кордони у їхньому географічному й політичному значенні» знаходимо цікавий сюжет щодо того, як розумно вибудована грецькими філософами теорія кордону була використана у практиці будівництва Римської і пізніших імперій. Юлія Цезаря він вважає одночасно і творцем кордонів, який стримав переселення народів і закріпив великий кордон на дві тисячі років, і одним із найвидатніших політичних географів. Головну заслугу Цезаря як теоретика Хаусхофер вбачає у тому, що він розпізнав органічний зв'язок між кордоном та прикордонням, доводячи, що знелюднені прикордоння – запорука воєнних успіхів. Саме вміло вибудована кордонна політика, вважає Хаусхофер, дає підставу зараховувати Цезаря до зразкових умів людства [29].

Теоретичні і практичні знання про кордони і межі знаходимо також у географії, а перш за все в тих її відгалужень, які зосереджувалися на описі окремих місцевостей, берегових ліній, комунікаційних систем і об'єднувалися поняттям хорографія. Якщо призначенням географії, за Птолемеєм, було зображувати землю єдиною і безперервною, то хорографія, «беручи окремі місцевості, розглядаючи кожную з них зосібна», мала наводити у своїх описаннях навіть такі дрібниці, як, наприклад, гавані, села, округи тощо. При цьому важливим уявлялося «розумно і корисно передавати навіть найдрібніші особливості країн» [19]. Античні автори складали описи («об'їзди») земель, які на спеціальних картах (перієгезах чи періплах) фіксували головні водні й сухопутні шляхи між поселеннями та узбережжя морів.

XVII–XVIII ст. в географії ознаменувались розвитком географії як науки, дослідження якої базувались на достовірному, здобутому шляхом топографічних обстежень і експедицій, емпіричному матеріалі. Такі дослідження орієнтувалися на географічний детермінізм – уявлення про цілковиту залежність людини від природного середовища. Філософська категорія фізичного простору дала поштовх розвитку двох різновидів географічного знання – землезнавства і хорографічної географії (остання і надалі зосереджувалася на описанні окремих територій і місцевостей). Здійснюються перші спроби визначення предмета географії і придатних для географічних досліджень методів. У «Географії генеральній» Б. Варенія (1650) «часткова географія» (країнознавство) поділялася на «хорографію» (що описує великі простори) і «топографію» (описання невеликих ділянок). З іменем Варенія пов'язують створення теоретичної концепції географії, яка відповідала новому етапу у розвитку філософії, відкритому працями Ф. Бекона і Р. Декарта. Німецька класична філософія підійшла до проблеми кордонів переважно з когнітивних позицій, у контексті взаємозв'язку «свого» і «чужого». Власне, саме на кордоні у баченні Канта, Фіхте, Гегеля відбувається їхня зустріч і починається взаємодія. У процесі цієї взаємодії з'являється нова сутність, яка не зводиться до першопочатків. Уже тут можна бачити витоки розуміння прикордоння як зони активної взаємодії, а також кордону як розділяючої і бар'єрної лінії.

У XIX ст. формуються різні наукові підходи щодо розвитку цивілізацій, держав, народів а також і кордонів. Усе XIX століття ознаменувалося гострими дискусіями між прибічниками двох провідних наукових шкіл стосовно вищезазначених питань. Перша наукова школа – «еволюціоністська». Її прихильники Г. Спенсер, Л.-Г. Морган виходили із пояснень локальних культурних відмінностей перебуванням народів на різних ступенях цивілізаційного розвитку, і, отже, вважали ці відмінності такими, що нівелюються у процесі еволюції. На основі еволюціоністських підходів сформувалися сучасні теорії модернізації. Інша наукова школа – «антропогеографічна» (прихильником якого був Ф. Ратцель) вважала ці відмінності глибоко закоріненими, зумовленими природними й соціальними умовами, що склалися у певних географічних зонах. Антропогеографія стала «праматір'ю» теорій локальних цивілізацій, культурних дифузій, «фронтирів» тощо.

Наприкінці XIX ст. Ф. Ратцель у роботі «Закономі просторового розвитку держав» сформулював концепцію «природних кордонів». Концепція «природних кордонів» була покликана виправдати порушення територіальної цілісності держав і пояснювала це необхідністю їх «природного розвитку», захисту «життєвих інтересів» і «власної» території певного народу. Популярністю користувалася теза Ф. Ратцеля про неправомірність принципу непорушності кордонів, який суперечить природним процесам розвитку держави як організму, що має коріння в просторі, з якого черпає життєву енергію [20, с. 53-182].

Образ держави як живого «біосоціального» організму, кордони якого подібні шкірі, а тому природно відбивають внутрішній стан організму – його квалітет чи міцність, виник також наприкінці XIX ст. на основі уявлень прихильників натуралістичного напрямку соціології (Р. Вормса, А. Еспінаса, П. Лілієнфельда, Г. Спенсера, А. Шеффле) і авторів географічної школи (Г. Бокль, В. Ключевського, Л. Мечникова, С. Соловйова). В натуралістичному напрямку соціології оформилася соціобіологічна школа, основою якої став принцип редукаціонізму, тобто зведення соціального до біологічного. Настанови позитивізму Огюста Конта на розуміння соціології як «соціальної фізики», орієнтованої на методи біології, фізики, обумовили формування організму, політизовані форми якого – «расизм», «нацизм», «соціал-дарвінізм» – згодом привели до дискредитації тези геополітики про суб'єктність географічного простору. Позитивізм обумовив народження не лише теорії географічного детермінізму політичного процесу, але став основою обґрунтування політ-економічного детермінізму у марксизмі, де формування політичного простору обумовлюється наявністю єдиної економічної системи в певних межах.

Редукаціонізм політичної теорії Ф. Ратцеля мав прихильників. Так, шведський юрист Р. Челлен підтримав тезу про майбутній політичний занепад тих держав, які застигли в колишніх (реліктових) кордонах свого існування. Учні Ф. Ратцеля – Х. Гельмольт, А. Дікс, Р. Зігер, Е. Шоне – намагалися виділити загальне визначення кордону як периферійного органу держави, систематизуючи господарську, культурно-географічну і політичну якості і форму простору. Значну роль у німецькій лімології відіграли дослідження І. Зьольх, С. Фосета, О. Мауля, присвячені «почуттю кордону в німців», що були проведені в прикордонних провінціях на Віслі, у Верхній Сілезії тощо. Так,

С. Фосет у роботі «Кордони» при жорсткому розрізненні понять «кордон» і «рубіж» представив типологію кордонів у порівнянні їх описів і послідовно проаналізував функції кордонів. У зв'язку з цим вважається, що С. Фосет перевершив свого учителя Ф. Ратцеля.

У ХХ ст. проблема кордонів постає у новому вимірі. Зближення антропологічних і географічних наукових напрямів, формування різних геополітичних поглядів і концепцій та визначення у них ролі та функцій кордонів – це не останній перелік досягнень науки у цій царині. Найбільш послідовним представником геополітики Німеччини став генерал К. Хаусхофер. У 1927 р. К. Хаусхофер завершив роботу над фундаментальною монографією «Кордони в їх географічному і політичному значенні», в якій запропонував власний варіант «справедливого» (на його думку) вирішення проблеми кордонів. У передмові до книги К. Хаусхофер писав, що в недалекому майбутньому не знайдеться місця дискримінації, і «багатомільйонні стародавні культурні народи не стоятимуть як безперервно звинувачувані, бідні, пограбовані перед закритими дверима, закриті кордонами і перетнуті дорогами в майбутнє». Кордон, на глибоке переконання К. Хаусхофера, є складовим чинником життя нації, отже його треба захищати. Той, хто цього не робив, буде відчужений кордоном і йому рано чи пізно доведеться за це розплатитись. Вчений у своїй праці відстоює погляди на перегляд кордонів (мова йде, передусім, про Німеччину, яка втратила значні території внаслідок Версальського договору і опинилася у принизливому стані). В розділі про психологію кордонів держави та їх типи К. Хаусхофер наводить свій ідеал кордону – «чіткий», стабільний кордон сильної прикордонної форми, який по суті справи належить сильнішому» [28]. Такий кордон, на думку вченого, зберігається навіть тоді, коли сильніший змушений відступати. Стосовно сухопутного кордону Німеччини на Заході, то він, за К. Хаусхофером, нагадує «зруйновану стіну», з якої випали найцінніші камені попередньої будови, та й ті лежать на чужій, але вже не своїй землі (йдеться про землі, які відійшли до Франції). Кульмінацією свого дослідження К. Хаусхофер вважає «виховання усвідомленого почуття кордону». «Політичне почуття кордону», на думку дослідника, найкраще збереглося в Японії. Для того, щоб цього досягти в повній мірі, має мати місце рівновага між «настроєм і результатом», але аж ніяк не обійтися без «практичних справ», без «бойової участі як особистості, так і мас у вихованні почуття кордону».

Тільки тоді завершиться «усвідомлене повернення до інстинкту самозбереження», але «на більш високому рівні».

Заслугою К. Хаусхофера можна вважати запропоновану типологію кордонів. Вчений пропонує виділяти п'ять різновидів кордону:

- 1) наступаючий кордон, який складається з висунутих вперед опорних органів;
- 2) високоорганізований, насичений комунікаціями кордон, який постійно розвивається і розширюється («кордон напоготові»);
- 3) кордон рівноваги, який можливий завдяки спільному розумінню обидвох сторін;
- 4) укріплений кордон в стані оборони;
- 5) кордон, напередодні розпаду – розброшений, кинутий напризволяще, відкритий для проникнення, вторгнення тощо.

К. Хаусхофер також поділяє кордони на «спокійні», «інертні», «легко збуджені» та «застійні». У розділі «Оборона кордону і кордон оборони» вчений звернув увагу на військово-технічну організацію кордону. «Підтримка кордону в боєздатному стані вимагає перш за все клопіткої роботи усіх в державі в ім'я досягнення прикордонної оборони». Але, на думку К. Хаусхофера, все повинно мати свою міру, бо «це незнання міри, звичайно, викликає переляк за кордоном». У своїй праці К. Хаусхофер писав: «...Бувають часи апатії та втоми: вони приходять і до сильних країн, і до хоробрих народів, зміцнюючи та знесилюючи їх подібно отруті, змушуючи їх розгубити і проспати успадкований простір і майбутнє своїх дітей... Слід вважати своїм обов'язком без спочинку окликати їх як сомнамбул до тих пір, поки вони не почують і не прокинуться, щоб зміцнити і розширити свої кордони... Кожний повинен спробувати створити завершений власний образ кордонів свого державного, народного і культурного ґрунту, навіть якщо такий образ пригодиться тільки будівничим храму прийдешніх часів» [28]. У роботі «Кордони в їх географічному і політичному значенні» К. Хаусхофер обґрунтовував біогеографічну сутність кордону і типологію «психології кордонів». К. Хаусхофер представив образ території держави як «живої надістоти», умовою виживання якої є «біологічні закони росту», під якими розумілося постійне розширення територій шляхом захоплення земель, колоній і стратегічно важливих комунікаційних вузлів. К. Хаусхофер відзначив, що «...хід історичного розвитку веде від картини кордону і пов'язаних із нею вражень до інстинкту кордону, а через нього до усвідомлення рубежів цілих життєвих просторів і життєвих форм. Кордон – це периферичний орган –

життєва форма, що «замкнута на ключ», позначена на всьому протязі, що випробовує напругу, але живе власним життям захисного покриву, що складається з життєвих форм, наповнених єдиною життєвою волею...» [29, с. 26-28]. К. Хаусхофер вважав, що «про захищені кордони» можна говорити лише там, де політичні кордони завдяки анойкумені збігаються просторово з незаселеністю, непридатністю для життя – «де геологія, морфологія ландшафту сприяють становленню політичних кордонів». На думку К. Хаусхофера, кордон має так зване «передполля», тобто прикордонний простір. Цей постулат свідчить про відчуття відносності кордону. «Як статика й динаміка кордону, так і його психологічна і механічна констатація перебувають у постійному зіткненні». Відносність кордонів виявляється і в тому, що вони повинні одночасно розділяти й бути проникними. Звідси постійне наголошування К. Хаусхофера на культурно-географічному відчутті кордону та його вихованні, яке має загальну значимість для культури, політики й економіки. К. Хаусхофер був по-суті першим, хто наголосив на важливості уважного вивчення прикордоння (погранич), пограничних інстинктів, «незмінно настороженої пограничної свідомості» [29, с. 9, 28-30, 112-115].

З погляду «незмінної настороженості» розглядав проблему кордонів і відомий французький соціолог А. Зігфрід. У передмові до праці геополітика Ж. Анселя «Географія кордонів» він звертав увагу на небезпечність кордонних сюжетів для дослідників – адже, оскільки вони наскрізь пронизані політичними пристрастями, холоднокрівно розмірковувати про них неможливо [31].

Різноманітні питання формування кордонів, їх проведення, порівняння політичних кордонів і культурно-географічних їх аспектів були в центрі уваги не тільки європейських наукових шкіл (а зокрема наведеної нами школи представників класичної німецької геополітики). Ці проблеми вивчалися, наприклад, японськими науковцями – Е. Тено, Д. Уехара, досягнення яких приваблювали європейців у зв'язку з описом практики встановлення кордонів на територіях проживання етнічних меншостей. Е. Тено представив типологію кордонів, а Д. Уехара в роботі «Політичний розвиток Японії 1867–1909» пояснював кордони Японії присутнім «інстинктом безпеки», що відображується в конфігурації і зовнішній формі імперії. Пояснення невичерпної напруженості на окремих ділянках державних кордонів здійснювалося з культурно-морфологічної позиції.

Особливе значення в дослідженні основних теорій та концепцій формування кордонів займа-

ють погляди представників англо-американської (атлантичної) школи геополітики. Остання характеризується низкою особливостей: 1) прикладним характером (через те, що А. Мехен, Х. Маккіндер, Н. Спайкмен та ін. були практиками і займалися реальною політикою); 2) атлантичною орієнтацією, спрямованою на розвиток концепції «морської сили», яка розглядалася як особливий тип цивілізації, призначений до світового панування. Виникнення ідей у представників даної школи геополітики був викликаний домаганням Німеччини на панівне положення в світі, її вимоги переділу колоній і військово-політична підготовка до здійснення цього переділу.

Одним із засновників англо-американської школи геополітики був А. Мехен (адмірал, практик військово-морської стратегії, політичний діяч). Він висунув і обґрунтував концепцію «Морської сили», згідно якої не континентальні, а океанічні держави володіють перевагами. Особливу роль у цьому відіграють кордони, а саме наявність морських кордонів, наявність яких породжена географічним положенням. Період діяльності А. Мехена, А. Брукса вважають періодом підготовки ґрунту для становлення силової переваги США. У цей же час з'являється праця Ф. Тернера «Значення кордонів в американській історії», де йшлося про державне будівництво, ставилося питання про політичну організацію при надлишку вільної землі й в умовах віддалених кордонів [27, с. 405].

Ще одним яскравим вченим, представником англо-американської школи геополітики був Х. Маккіндер. Він звернув увагу на кордони межі і протистояння між континентальними і морськими державами. У 1904 р. Х. Маккіндер вперше висунув теорію «Хартленду» (серцевинної землі). Вихідною позицією вченого було судження про те, що світову історію можна розглядати як конфронтацію між континентальними і океанічними державами, яку він прослідкував в просторово-часовому аспекті. Постійні зміни в рівновазі сил лежать в основі складного комплексу міждержавних відносин.

Згідно теорії «Хартленду» світ ділився на дві геополітичні півкулі, континентальну і океанічну. Це бінарне ділення світу в своїй основі конфронтаційне, тобто центри можуть змінюватися, але протистояння не уникнути.

У своїх дослідженнях Х. Маккіндер частково спирається на концепцію американського географа А. Мехена про співвідношення морської і континентальної сил. Але, на відміну від А. Мехена, Х. Маккіндер вбачав основну потенційну світу силу в Євразії.

Однією із головних ідей вченого було виділення осевого (серцевинного) регіону планети, тобто «Хартленду». Його межі мали визначатися зоною, недосяжною для суден морських держав. За моделлю Маккіндера «Хартленд» оточує просторовий елемент – внутрішній півмісяць, який розташований на материковій Європі і в Азії (Німеччина, Австрія, Туреччина, Індія, Китай). Саме ці території захищають «Хартленд» як щит, але можуть бути об'єктом експансії з боку морських держав. Наступним елементом є зовнішній півмісяць, який включає Британію, Південну Африку, обидві Америки, Японію¹.

У подальшому науковому дискурсі дослідження кордонів основною тезою залишалася теза про накладення політичних кордонів на існуючі «природні кордони». Вона знаходить відображення в роботах Н. Спайкмена й А. Роллінгса, які доводили, що державам властива тенденція до експансії, тому мирне співіснування – неможливе [32, 392–394]. Кордони постають індикатором здатності держави до виживання в процесі міждержавного «природного відбору», вони нестабільні і є вираженням тимчасового балансу сил і залежать від нього.

Вітчизняна традиція дослідження кордонів і прикордоння бере свій початок від праць С. Рудницького [21; 24; 26; 30]. Україну він називав «країною кордонів», причому у полі його зору були і кордони фізико-географічні (межа європейської смуги гір і східноєвропейського плато), і геоморфологічні, і кліматичні, і біологічні. У найдавніші часи теренами України проходив кордон між цивілізованими народами Сходу і нецивілізованими північними «народами природи». Пізніше територія України стала кордоном елліністичного світу, з початком середньовіччя — прикордонною землею середземноморського й «передньоазійського» світу; тут проходила також межа між осілим землеробством і кочівництвом. У XV–XVIII ст. Україна опинилася на кордоні трьох світів: західноєвропейського, східно-мусульманського й кочового азійського. Це «страшне пограниччя», за С. Рудницьким, зумовило бездержавність української нації [23].

До проблематики кордонів України та її геополітичного розташування зверталися й інші видат-

ні українські політики та громадські діячі, а також і вчені. У складних та несприятливих геополітичних умовах працювали такі науковці, як: М. Грушевський [3], Д. Донцов [5], М. Драгоманов [13], В. Кубійович [14], Ю. Липа [2; 16; 17], С. Петлюра [18], згаданий вище С. Рудницький [8; 9; 23; 24].

В Росії витоки лімології (науки про кордони) пов'язуються з книгою В. Семенова-Тян-Шанського «Район і країна» (1928). Кордон у ній визначався як місце зміни географічних явищ, причому міг бути і лінією і більш-менш широкою смугою. Праця «Район і країна» була книгою, де були зібрані воедино антропогеографія, хорологія та елементи географії людини.

З позиції економічної географії кордони продовжують досліджуватись у повоєнний час. До 50–60-х рр. XX ст. домінуючими у дослідженні кордонів були традиційні, позитивістські у своїй основі історико-географічні підходи, причому пояснювальні моделі базувалися переважно на аналізі політичних чинників, а держави виступали як єдине нероздільне ціле. Проте вже у цей час почалися поглиблені дослідження у руслі хорології, де кордони і прикордонні території поставали в образі регіонів, що наділені певними особливостями. На основі дослідження прикордонних територій вироблялися підходи до концептуалізації понять «просторовий розвиток», «регіональна політика», «політичний ландшафт» тощо. У цей час спостерігається посилення міжнародних контактів, міжрегіональних відносин. Це, у свою чергу, стає поштовхом до розширення наукових пошуків у плані досліджень прикордонних регіонів, кордонів, пошуків новітніх підходів і методів до їх всебічного вивчення.

Із 70-х рр. XX століття спостерігається значний прорив у дослідженнях феномена кордону і прикордонних територій та регіоналістики в цілому. «Головна мета регіоналістики як науки у цей період полягала у тому, щоб стати фундаментальною, повсюдною дисципліною – базисом для... другого, нового рівня інтеграційного процесу». Регіоналістика вийшла на рівень аналізу інфрадержавних і наддержавних відносин, націоналізму, демонструючи при цьому високий рівень наукової зрілості і академічності [15]. Цей період у розвитку науки про кордони відзначається

1. У 1943 році Х. Маккіндер переробив свою модель хартленду згідно з сучасними світовими тенденціями. Хартленд ототожнювався з СРСР і об'єднувався з Північною Атлантикою, включаючи «міжконтинентальний океан» і його «басейн» в складі Західної Європи і Англо-Америки із країнами Карибського басейну. Цей простір він розглядав як опорний елемент планети, відділений від іншого опорного елемента, і можливої у майбутньому протидії першому в складі Індії і Китаю. Цікаво, що Х. Маккіндер вже не протиставляв морські держави континентальним, вочевидь враховуючи політичні союзи в Першу і Другу Світові війни.

істотним просуванням в теорії кордонів. Так, австралієць Дж. Прескотт розмежував два поняття: кордон і фронтір, визначаючи різницю між ними як відмінність лінії і зони. На відміну від кордону, фронтір має площу. Надалі, щоправда, поняття «фронтір» виявило тенденцію до розмивання і часто застосовувалося для позначення «кордону, що плаває» – простору між заселеною і незаселеною територіями.

Відомий французький політолог, директор Європейської геополітичної обсерваторії Мішель Фуше запропонував розрізняти два поняття – *front* і *frontier*. Першим поняттям він позначає доволі чітку лінію між територіями, що відділяє простір «свого» від «чужого». Це може бути кордон по вододілу, по лінії гірських вершин, міждержавний кордон. Другим – символічний або уявний поділ простору, який передбачає наявність погранич без чіткої розподільчої лінії. Фронтами в його уявленні є, наприклад, етнічні чи культурні кордони. М. Фуше уведе також поняття «діада» на означення ділянки державного кордону, яка розділяє дві сусідні держави [32].

Науковим просуванням у теорії кордонів можна вважати також освоєння різноманітних підходів дослідження цього феномена. Так, на цьому етапі з'являються і починають використовуватись не тільки історико-географічний, класифікаційний та функціональний підходи, а й постмодерністські («світосистемно-ідентичний», кордони як соціальні явища, «ПСП-підхід»: політика-сприйняття практика з екополітичний, геополітичний та інші). Не зупиняючись на особливостях перерахованих вище підходів дослідження кордону, спробуємо окреслити специфіку наукових пошуків кордонної проблематики.

Сучасний період розвитку науки про кордони характеризується введенням проблеми державних кордонів у контекст кордонів як глобальних сутностей. З'явився погляд на кордон як двоєдиний чинник об'єднання всередині і відмежування зовні, дістало ґрунтовну розробку поняття культурного кордону, далеко не завжди співмірного з формальними кордонами. Розпочалися ґрунтовні дослідження кордонів з погляду безпеки, зокрема мілітаризованих зон. Особливий науковий напрям концентрує увагу на дослідженні проникності тих чи інших кордонів і їхній диференціації за цією ознакою. Кордони як головні питання в політичному та історичному розвитку розглядається представниками російської школи (або школи «євразійства»). Так, П. Савицький – ідеолог євразійства, розробляв питання «просторових меж конти-

нентів у собі» – територій, де керують особливі ідеї, що обумовлюють відокремлення певних «місцезовитків». На його думку, євразійському культурно-історичному типу відповідає визначений своєрідний «місцезовиток», що обумовлює особливість і сталість характеристик політичного процесу. П. Савицький відзначає: «Росія – Євразія, представляючи континент, характеризується як замкнуте ціле і з погляду клімату, і з погляду інших умов. Природні умови рівнинної Євразії, ґрунт і степова смуга ... визначають господарсько-соціальні процеси євразійської культури і характерні для неї колонізаційні рухи, у яких здобуває оформлення споконвічна кочівницька стихія» [25, с. 41-62].

Обґрунтування соціально-політичних кордонів «природними» межами присутні у роботах російського дослідника Л. Гумільова, який виходив з того, що концепція етнокультурних регіонів у маргінальних (окраїнних) зонах є найбільш придатною для інтерпретації світових політичних процесів.

Так, згідно Л. Гумільову, континент Євразія, уміщує країну Афразію (Середземноморський басейн із Близьким Сходом і Північною Африкою) і «Європейський півострів – країну, обмежену зі сходу внутрішньою частиною континенту». Кордон між цими історико-культурними регіонами насамперед атмосферний. «Ізотерма січня» на заході позитивна, а на сході негативна, отже, прийнято західну частину називати Європою, а східну Євразією. Подібність ландшафтів визначала характер народів, зіграла важливу роль у формуванні культури і протистояння «Сходу» і «Заходу». Згодом природно-обумовлене протиставлення набуло політичних рис, обґрутовуючи вплив природних кордонів на соціально-політичні структури. Л. Гумільов виступав із критикою географічного детермінізму, доводячи, що прямого впливу не існує, а є тільки опосередкований: «...природні нещастя не впливали на культуру і на етногенез, а впливали тільки на господарство, а через нього – на рівень державної міцності...» [4, с. 311-312].

Під впливом сучасних підходів кордони почали значно активніше вивчатися крізь призму концепцій світових систем та ідентичностей. Світосистемна теорія має у своїй основі тричленну схему «центр – напівпериферія – периферія». Світосистемна теорія користується визначенням світу як утворення з єдиним поділом праці між територіями, що вишиковуються в «товарні ланцюги» у єдиному для всіх напрямку – до ядра світосистеми – «зони, що здобуває прибуток». «Осьовий поділ»

праці між центром і периферією світу нівелює роль держави, її незалежних політичних структур, політичних кордонів. Згодом держава відмирає, а територія її колишньої юрисдикції починає функціонувати відповідно до вимог міждержавної системи світоєкономіки.

Стосовно теорії кордонів такий підхід виливається у розгляд останніх на трьох територіальних рівнях – глобальному, національному, локальному.

Прикордоння у рамках світ-системного аналізу розглядається як новий політичний і культурний феномен, який набуває особливого значення в умовах зміни функцій національної держави під впливом процесів глобалізації. Традиційна для світ-системного аналізу схема «центр – напівпериферія – периферія» доповнюється виділенням макрорегіонального й регіонального рівнів із власними культурними кордонами. Що ж до державних кордонів, то вони часто постають у вигляді «шрамів історії», приречених на розмивання.

У тісний зв'язок із проблемою центр-периферійних відносин поставили проблему прикордоння С. Роккан та його школа. Так, структура кордонів і ступінь контролю над ними, багато в чому визначається концентрацією, конкуренцією чи співпадінням центрів різних типів – адміністративних (військових), економічних чи культурних. Висока концентрація центрів на певній території створює явище просторової сегментації, яка за сприятливих умов стимулює прагнення до сецесії, а за менш сприятливих спричиняє масову міграцію. В ситуації «закритості» центр намагається контролювати не лише територіальні, але й соціокультурні кордони; повна закритість веде до жорсткої політики асиміляції або, навпаки, до розпаду держави. Тому кожна, особливо поліетнічна, держава має сполучати політику інтеграції меншин із певним ступенем консолідації кордонів та оптимізації їхньої конфігурації. У державах, які Роккан називав поліцефальними (із ланцюгом окремих центрів), це завдання на порядок ускладнюється внаслідок жорсткої конкуренції інтересів еліт [22].

Також кордони зараз досліджуються з позицій мондіалізму. Мондіалістський підхід пропонує злиття всіх держав і народів у єдине планетарне утворення з установленням Світового уряду при знищенні расових, етнічних, релігійних, національних і культурних кордонів. Це антипод державності – найбільш аргументоване заперечення ідеї державного суверенітету. Це проект глобальної інтеграції – створення політичного Цілого без бар'єрних кордонів із єдиним правовим,

політичним, соціально-економічним режимом. Це проект реалізації ідеї світового громадянства та космополітизму. Згідно з позиціями мондіалізму, глобалізація виводить питання прикордонних регіонів на інший рівень. Проблема прикордоння тут розглядається крізь призму взаємопроникнення, транскордонності. У політичній географії, політології, геоекономіці з'явилися спеціальні наукові напрями, сконцентровані на дослідженні «транскордонних регіонів». Акцент робиться на розмиванні географічних меж і регіональних складників політичних, соціальних, культурних відносин. Наголошується також на тому, що глобалізація як процес не вкладається в рамки односторонності. Це глибоко діалектичне явище, в якому переплітаються стимули інтеграції й взаємодіювання, виникають і нові транснаціональні соціальні зв'язки й простори, і нові різновиди локальних культур. Водночас із «віртуальним», а то й реальним, стиранням територіальних, культурних, мовних кордонів інтенсифікуються зв'язки й залежності, здатні сприяти як єдності, так і диференціації соціокультурного простору. Потужні хвилі уніфікації й стандартизації розмивають традиційні уявлення про самотність і суверенітет.

У новітніх дослідженнях кордони постають також в іпостасі соціальних явищ. Тоді досліджуються взаємозв'язки між кордонами та територіальними ідентичностями. Розгляд категорій простору, території, місця як підвалин соціальної ідентичності проклав шлях до диференціації між почуттям місця (sense of place) та вкоріненістю (rootedness), а також прив'язаністю до місця (attachment to place). У науковому обігу з'явилися диференційовані підходи до аналізу різних типів територіальних ідентичностей – ідентифікації з місцем (place-identity), локальних ідентичностей (local identity), регіональних ідентичностей (regional identity), ідентифікації із середовищем (environmental identity) чи з місцем проживання (settlement identity). Операціональним виявилось й поняття регіональної культури, яка трактується як сукупність прийнятих у певному регіональному співтоваристві цінностей, вірувань, суспільних традицій [12].

Останнім часом проблематика кордонів вийшла у культурну антропологію, історію, соціологію, актуалізуючи питання регіональної ідентичності, регіонального і прикордонного простору. На думку вчених, сьогодні формується своєрідне гуманітарно-географічне концептуальне поле, в якому органічно співіснують різні відгалуження культурної антропології, культурології, політоло-

гії, історії (особливо регіональної й локальної), літературознавства, комплексного містознавства й регіонаознавства. У перехідній ментальній зоні, на стику науки, філософії й мистецтва формуються гібридні напрями, провідне місце серед яких належить метагеографії та геософії [8; 9; 23; 24].

Висновки і перспективи подальших досліджень.

Таким чином, кордони – це не нове історичне чи політичне явище або феномен. На нашу думку, кордони – це важливі реалії конкретної геополітичної ситуації. Кордони потрібно розглядати в контексті цивілізаційного розвитку як складовий елемент цілісної системи міжнародних відносин, що функціонує і розвивається згідно внутрішньої логіки та внутрішніх закономірностей, яка за які-

стю і за масштабністю може трансформуватися. Методологія дослідження кордонів привела до формування науки про кордони – «лімології» (від лат. *limes* – границя, кордон). Якщо спочатку лімологією займались переважно географи, пізніше – політологи і економісти, то зараз вона все більше привертає увагу науковців з області історії, культури, літератури, лінгвістики, соціології тощо. Такий прогрес виник на фоні зростання уваги до історичних аспектів кордону а також трансформації функцій сучасних кордонів, а відтак – формуванню стійких прикордонних територій. У подальших наукових пошуках наша увага буде зосереджена на сучасних теоретичних досягненнях у лімологічних дослідженнях.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Бандровський О. Г. «Лімесна» політика Римської імперії на північно-східних кордонах в I–III ст. н. е. / О. Г. Бандровський // *Карпатика. Давня історія України і суміжних регіонів*. – 2001. – Вип. 13. – С. 24-32.
2. Бедрій А. Юрій Липа – ідеолог і політичний теоретик / А. Бедрій // *Визвольний шлях*. – 1995. – № 4. – С. 502-510.
3. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – Київ: Знання України, 1991. – 240 с.
4. Гумилев Л. Н. Ритми Евразии: эпохи и цивилизации / Л. Н. Гумилев. – СПб.: Кристалл, 2003. – 608 с.
5. Донцов Д. Підстави нашої політики / Д. Донцов. – Нью-Йорк: Орг. оборони Чотирьох Свобід України, 1957. – 210 с.
6. Замятин Д. Н. Гуманитарная география: предмет изучения и основные направления развития / Д. Н. Замятин // *Общественные науки и современность*. – 2010. – № 4. – С. 126-138.
7. Замятин Д. Н. Метагеографические оси Евразии / Д. Н. Замятин // *Полис*. – 2010. – № 4. – С. 22-47.
8. Кисельов Ю. О. Основи геософії: проблеми теорії та методології / Ю. О. Кисельов. – Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. – 208 с.
9. Кисельов Ю. О. Український фронтір як геософічна проблема / Ю. О. Кисельов // *Часопис соціально-економічної географії*. – 2012. – Вип. 12 (1). – С. 36-39.
10. Колосовская Ю. К. Некоторые вопросы взаимоотношений Римской империи с варварским миром / Ю. К. Колосовская // *Вестник древней истории*. – 1996. – № 3. – С. 146-166.
11. Колосовская Ю. К. Проблема «Рим – варвары» в советской историографии античности последних десятилетий / Ю. К. Колосовская // *Вестник древней истории*. – 1980. – № 3. – С. 180-192.
12. Коржов Г. Територіальні ідентичності: концептуальні інтерпретації в сучасній зарубіжній соціологічній думці / Г. Коржов // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2010. – № 1. – С. 108-114.
13. Кочубей Ю. «Чорноморська орієнтація» – геополітична доктрина: історія і сучасність / Ю. Кочубей // *Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє*. – Київ, 2004. – С. 494-506.
14. Кубійович В. Атлас України і сумежних країв / В. Кубійович. – Львів: Український вид. ін-т, 1937. – 113 с.
15. Ландабасо А. И. Теория регионалистики: европейский опыт исследования / А. И. Ландабасо // *Регионы и регионализм в странах Запада и России*. – М., 2001. – С. 92-94.
16. Липа Ю. Призначення України / Ю. Липа. – Торонто: Говерля, 1953. – 307 с.
17. Липа Ю. Розподіл Росії / Ю. Липа. – Львів: Ін-т народознав. НАН України, 1995. – 147 с.
18. Петлюра С. Статті / С. Петлюра. – Київ: Дніпро, 1993. – 339 с.
19. Птолемей К. Руководство по географии / К. Птолемей // *Античная география*. – М.: Государственное издательство географической литературы. – С. 281-323.
20. Ратцель Ф. Народоведение (Антропогеография) / Ф. Ратцель // *Классика геополитики, XIX век*. – М., 2003. – С. 53-182.
21. Розгін І. Степан Рудницький (1877–1938) / І. Розгін // *Самостійна Україна*. – 1965. – Ч. 2. – С. 23-26.
22. Роккан С. Города, государства и нации: пространственная модель изучения различий в развитии / С. Роккан // *Политическая наука*. – 2006. – № 4. – С. 48-50.
23. Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії / С. Рудницький. – Берлін: вид-во «Українське слово», 1923. – С. 8-23.
24. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України / С. Рудницький. – Львів: Світ, 1994. – 413 с.
25. Савицкий П. Континент Евразия / П. Савицкий. – М.: Аграф, 1997. – 231 с.
26. Салтовський О. І. Степан Рудницький – теоретик української геополітики / О. І. Салтовський // *Проблеми формування і розвитку політичної системи в Україні*. – Київ, 1995. – С. 166-172.
27. Тернер Ф. Значение границы в американской истории / Ф. Тернер. – М.: Мысль, 2002. – 405 с.

28. Хаусхофер К. Границы в их географическом и политическом значении / К. Хаусхофер // Классика геополитики. XX век. – М.: Изд-во АСТ, 2003. С. 227–598.
29. Хаусхофер К. О геополитике: работы разных лет / К. Хаусхофер. – М., 2001. – 426 с.
30. Шаблій О. Академік Степан Рудницький: фундатор української географії / О. Шаблій. – Львів: РВВ Львів. держ. ун-ту, 1993. – 223 с.
31. Ancel J. Geographie des frontieres / J. Ancel. – Paris, 1938. – P. VII.
32. Foucher M. Fronts et frontieres. Un tour du monde geopolitique / M. Foucher. – Paris, 1991. – P. 5-15.
33. Spykman N. Geographic Objectives in Foreign Policy / N. Spykman, A. Rollings // American Political Science Review. – 1999. – P. 392-394.

REFERENCES

1. Bandrovskiy, O.H. (2001). «Limesna» polityka Rymaskoi imperii na piv-nichno-skhidnykh kordonakh v I–III st. n. e. [«Limesna» policy of the Roman Empire on the north-eastern borders in the I–III centuries. A.D.]. *Davnia istoriia Ukrainy i sumizhnykh rehioniv*, 13, 24-32 [in Ukrainian].
2. Bedrii, A. (1995). Yurii Lypa – ideoloh i politychnyi teoretik. [Yuri Lipa as an ideologue and political theorist]. *Vyzvolnyi shliakh*, 4, 502-510 [in Ukrainian].
3. Hrushevskiy, M. (1991). *Khto taki ukraintsi i choho vony khochut*. [Who are Ukrainians and what do they want?]. Kyiv: Znannia Ukrainy [in Ukrainian].
4. Humylev, L.N. (2003). *Rytmy Evrazyy: epokhy y tsyvylyzatsyy* [Rhymes of Eurasia: Epochs and Civilizations]. Saint Petersburg: Krystall [in Russian].
5. Dontsov, D. (1957). *Pidstavy nashoi polityky*. [The basis of our policy]. New York: Orh. oborony Chotyrokhs Svobod Ukrainy [in Ukrainian].
6. Zamiatyn, D.N. (2010). Humanytarnaia heohrafiya: predmet yzucheniya y osnovnye napravleniya razvytiya [Humanitarian geography: the subject of study and the main directions of development]. *Obshchestvennye nauky y sovremennost*, 4, 126-138 [in Russian].
7. Zamiatyn, D.N. (2010). Metaheohrafycheskye osy Evrazyy [Metageographic axes of Eurasia]. *Polys*, 4, 22-47 [in Russian].
8. Kyselov, Yu.O. (2011). *Osnovy heosofii: problemy teorii ta metodolohii* [Fundamentals of geosociology: problems of theory and methodology]. Luhansk: DZ «LNU imeni Tarasa Shevchenka» [in Ukrainian].
9. Kyselov, Yu.O. (2012). Ukrainskyi frontyr yak heosofichna problema [Ukrainian frontier as a geosocial problem]. *Chasopys sotsialno-ekonomichnoi heohrafii*, 12 (1), 36-39 [in Ukrainian].
10. Kolosovskaia, Yu.K. (1996). Nekotorye voprosy vzaymootnosheni Rymaskoi ympery s varvarkym myrom [Some questions of the relationship between the Roman Empire and the barbaric world] *Vestnyk drevnei ystoriy*, 3, 146-166 [in Russian].
11. Kolosovskaia, Yu.K. (1980). Problema «Rym – varvary» v sovetskoj ystoriyohrafiy antychnosti poslednykh desiatiletyi [Problems «Rome – Barbarians» in Soviet historiography of antiquity of the last decades]. *Vestnyk drevnei ystoriy*, 3, 180-192 [in Russian].
12. Korzhov, H. (2010). Terytorialni identychnosti: kontseptualni interpretatsii v suchasni zarubizhnii sotsiologichni dumtsi [Territorial Identities: Conceptual Interpretations in Contemporary Foreign Sociological Thought]. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh*, 1, 108-114 [in Ukrainian].
13. Kochubei, Yu. (2004). «Chornomorska oriientatsiia» – heopolitychna doktryna: istoriia i suchasnist. [«Black Sea orientation» – geopolitical doctrine: history and modern times.]. Kyiv [in Ukrainian].
14. Kubiiovych, V. (1937). *Atlas Ukrainy i sumezhnykh kraiv* [Atlas of Ukraine and adjacent regions]. Lviv: Ukrainskyi vyd. in-t [in Ukrainian].
15. Landabaso, A.Y. (2001). *Teoriya rehyonalistyky: evropeyskyi opyt yssledovanyia* [The theory of regionalism: the European experience of research]. (pp. 92-94). Moscow [in Russian].
16. Lypa, Yu. (1953). *Pryznachennia Ukrainy* [Purpose of Ukraine]. Toronto: Hoverlia [in Ukrainian].
17. Lypa, Yu. (1995). *Rozpodil Rosii*. [Distribution of Russia]. Lviv: In-t narodoznav. NAN Ukrainy [in Ukrainian].
18. Petliura, S. (1993). *Statti*. [Articles]. Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].
19. Ptolemei, K. *Rukovodstvo po heohrafiy* [Geography Guide]. Moscow: Hosudarstvennoe yzdatelstvo heohrafycheskoi lyteratury [in Russian].
20. Rattsel, F. (2003). *Narodovedenye (Antropoheohrafiya)* [People's Studies (Anthropogeography)]. Moscow [in Russian].
21. Rozghin, I. (1965). Stepan Rudnytskyi (1877–1938) [Stepan Rudnitsky (1877–1938)]. *Samostiina Ukraina*. (Vols. 2). (pp. 23-26) [in Ukrainian].
22. Rokkan, S. (2006). Horoda, hosudarstva y natsyy: prostranstvennaia model yzucheniya razlychyi v razvytyi [Cities, states and nations: a spatial model for studying differences in development]. *Polytycheskaia nauka*, 4, 48-50 [in Russian].
23. Rudnytskyi, S. (1923). *Ukrainska sprava zi stanovyshcha politychnoi heohrafii*. [Ukrainian case on the state of political geography]. Berlin: vyd-vo «Ukrainske slovo» [in Ukrainian].
24. Rudnytskyi, S. (1994). *Chomu my khochemo samostiinoi Ukrain?* [Why do we want an independent Ukraine?]. Lviv: Svit [in Ukrainian].
25. Savytskyi, P. (1997). *Kontynent Evraziia* [Continent Eurasia]. Moscow: Ahraf [in Russian].

26. Saltovskiy, O.I. (1995). *Stepan Rudnytskyi – teoretyk ukrainskoi heopolityky* [Stepan Rudnytsky as a theoretician of Ukrainian geopolitics]. Kyiv [in Ukrainian].
27. Ternier, F. (2002). *Znachenie hranitsy v amerykanskoj istorii* [The meaning of the border in American history]. Moscow: Mysl [in Russian].
28. Khauskhofer, K. (2003). *Hranytsy v ykh heohrafycheskom y politycheskom znachenyy* [Borders in their geographical and political significance]. Moscow: AST [in Russian].
29. Khauskhofer, K. (2001). *O heopolytyke: raboty raznykh let*. [About geopolitics: work of different years]. Moscow [in Russian].
30. Shablii, O. (1993). *Akademik Stepan Rudnytskyi: fundator ukrainskoi heohrafi* [Academician Stepan Rudnytsky: Founder of Ukrainian Geography]. Lviv: RVV Lviv. derzh. un-tu [in Ukrainian].
31. Ancel, J. (1938). *Geographie des frontieres*. Paris.
32. Foucher, M. (1991). *Fronts et frontieres. Un tour du monde geopolitique*. Paris.
33. Spykman, N. & Rollings, A. (1999). Geographic Objectives in Foreign Policy. *American Political Science Review*, 392-394.

Коцан Роман Ігорович

Кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин і регіональних студій
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
43025, м. Луцьк, просп. Волі, 13

Kotsan Roman

PhD (candidate of political sciences),
Associate professor of the international relations and regional studios department
Lesya Ukrainka Eastern European National University
13, Voli ave., Lutsk, 43025, Ukraine,

Email: post@eenu.edu.ua

Цитування: Коцан Р. І. Розвиток теоретичних засад дослідження державних кордонів / Р. Коцан // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 6. – С. 66-77.

Citation: Kotsan, R. I. (2018). Rozvytok teoretychnykh zasad doslidzhennia derzhavnykh kordoniv [Development of theoretical principles of state borders research]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(6), 66-77.

Стаття надійшла / Article arrived: 05.06.2018

Схвалено до друку / Accepted: 26.06.2018